

१५१. नानो स्तप इण् ।

अन्वतप्त । तताप । सहजारामवतश्च तादृशादिति वेट्—तेपिथ ततपथ ।
चमु अदने ।

१५२. छिच्चाचमुक्लमो त्रिविक्रमः शिवे ।

आचामति । स्वादावपि पाणिनीयाः पठन्ति । आचाम्नोति । वैष्णव-
परत्वाभावान्न विष्णुचक्रम्—आचम्यते । इणि—आचामि ।
क्लमु ग्लानौ । क्लामति । भौवादिकस्य तु नत्रिविक्रम इति तस्यां भ्रमः ।
पाणिनीयादौ हिभुवादौ नैवायं पठ्यते किन्तु दिवादिकादेव श्योविक-
ल्प्यते । तथैव क्लमतीति न कुत्रापि दृश्यते च ।

अमृता०—१५१. नानोरिति । अनु इत्यव्ययादुत्तरस्मात् तपधातोर्भूतेशे इण् तु
नस्यात् । तेन भावे कर्मणि वा अन्वतप्त इत्येव रूपम् । तेपियेति—आदेशहीनस्येत्यादिना
एत्वं नरादर्शनञ्च । ततप्येति—सेट् थलि हि तदेत्वादे नियमादत्र न ।

अमृता०—१५२. छिच्चिति । शिवे (शिति) प्रत्यये परे छिवु निरसने, आङ् चमु
अदने, क्लमु ग्लानौ इत्येषां त्रिविक्रमो भवति । उराम इत् तेनात्र उद्धव-वर्णस्य हि त्रिवि-
क्रमः सम्भवतीत्यर्थः । न विष्णु चक्रमिति—यरामस्य वैष्णवत्वाभावादित्याशयः । तत्र च
यकः शिवत्वाभवेन न त्रिविक्रमः । आचामीति—उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्रः ।

तस्यां भ्रमइति—“अत्र दैवादिकस्य क्लमो ग्रहणमिति” प्रक्रियोक्ते—स्तस्यां भ्रम
एव, सर्वेषाममतत्वात् । श्यो विकल्प्यत इति—“वाभ्राश भ्लाश भ्रमुकमु क्लमु त्रसि त्रुटि
लष” इत्यनेन श्य विकल्पः । तत्रो दाहृतञ्च—क्लाम्यति क्लामतीति । अपि च—“छिवु
क्लम्याचमां शितीति सूत्रे क्लमि ग्रहणं शवर्थम्; चमेराङ्पूर्वस्य ग्रहणम् । इहमाभूत्—
चमति विचमती”ति काशिका व्याख्या । तत्रैव न्यासश्च—क्लमिग्रहणं शवर्थं नतु श्यन्नर्थम्;
तत्र तु पूर्वेणैव सिद्धत्वादिति । हेत्वन्तरमपि विन्यस्यति—तथैवेति । पदानां प्रयोगश्च
पदसंस्कारं प्रति हेतुरिति ममार्थः ।

बाल०—नानो । अनोरुत्तरस्मात्तप उत्तरे इण् न भवति, ‘इण् भूतेशते भावकर्म-
णोरि’त्यनेन प्राप्ते निषेधः । तेपियेति ‘आदेशहीने’त्यादिना अरामस्य एत्वं नरादर्शनञ्च
सेट् थलि विधानात् ततप्येत्यत्र न एत्वं-नरादर्शने ॥१५१॥

बाल०—छिच्चा । छिवु निरसने, आङ् पूर्व चमु अदने, क्लमु ग्लानौ एषां शिवे परे
त्रिविक्रमो भवति । पाणिनीयाः पठन्तीति चमुमिति शेषः । वैष्णवेति वैष्णवपरत्वाभावात्
‘अविष्णुपदान्तस्ये’त्यादिना विष्णुचक्रम् । भौवादिकस्येति । तस्यां प्रक्रियाकौमुद्यां भ्रम-
मुक्त्वा तत्र हेतुमाह,—पाणिनीयादौ हीति । हि यतः भुवादौ भ्वादिगणेनायं क्लमधातुः
पठ्यते । किन्तु दैवादिकादेव क्लमुधातोः श्यो विकल्प्यते विकल्पेन क्रियते; दीर्घस्तु नित्यं

१५३. जनि-वध्योर्मान्तानाञ्चानाचम्यामि-कमि-वमि-यमि-रमि-
नमि-गमां न वृष्णीन्द्र इणि कृति च ।

अक्लमि ।

१५४. अम-चम-विश्रमां वेत्येके ।

—क्रमु पादविक्षेपे ।

१५५. क्रम स्त्रिविक्रमः परपदे शिवे ।

क्रामति ।

१५६. स्नु-क्रमिभ्यामिङ् नात्मपद एव ।

अक्रमीत् । अक्रमि अक्रंसाताम् । यमु उपरमे ।

अमृता०—१५३. जनीति । जनी प्रादुर्भावे, वध हिंसायां मेतयोस्तथा आङ्पूर्वं चमु, अम रोगे, कमु कान्तौ, टुवम् उद्गिरिणे, यमु उपरमे, रमु क्रीडायां, णम प्रह्वत्वे शब्दे च गम्लृगतौ इत्येतान् वर्जयित्वान्येषां मान्तानाञ्च इणि कृति च परे वृष्णीन्द्रो न स्यात् । आचम्यादीनान्तु स स्यादेव । उद्धवारामस्येति वृष्णीन्द्रे प्राप्तेऽयं निषेधः । अत्र कृतीति नृसिंह कृतीत्येव मन्तव्यम्, अन्यत्र तत् प्रसङ्गस्याभावात् ।

अमृता०—१५४. अमेति । अमु, चमु, विपूर्वश्रमु (तपसि खेदे च) इत्येतेषामिणि कृति च वृष्णीन्द्रो वा स्यादित्येके वदन्ति । तच्च स्वमतसम्मतम् ।

अमृता०—१५५. क्रम इति । परपदे शिवे परतः क्रमधातोस्त्रिविक्रमो भवति । परपद इतीति किम्—आक्रमते सूर्यः । भावे—क्रम्यते ।

अमृता०—१५६. स्नु इति । स्नु प्रस्रवणे, क्रमु पादविक्षेपे इत्येताभ्यामुत्तरे आत्म-पदे—एवेङ् न भवति । अनिङ्गणेष्वठात्रित्यमिति प्राप्ते नियमार्थोऽयं प्रतिषेधः । प्रस्नोष्यते प्रक्रंस्यते, प्रस्नोषीष्ट प्रकंसीष्ट । अक्रमीति—मान्तत्वाद् जनिवध्यो रित्यादिना वृष्णीन्द्र

क्रियते, तस्मात् पाणिनीयादिमते क्लाम्यति क्लामतीति । अपरमपि हेतुमाह,—तथैवेति ॥१५२॥

बाल०—जनि । जनी प्रादुर्भावे, वध सौत्रा हिंसायां एतयोः, आङ् पूर्वचमु अदने, अमु रोगे, कमु कान्तौ, टुवम् उद्गिरिणे, यमु उपरमे, रमु क्रीडायां, नम प्रह्वत्वे शब्दे च, गम्लृगतौ एतेभ्योभिन्नानां मान्तानाञ्च इणि कृति च परे वृष्णीन्द्रो न भवति । अत्र इणीत्यत्र वृष्णीन्द्रप्राप्ते निषेधः सम्भवति, कृति तु नेति चेत् तद्वैवाच्यम् इणः सहचर्यात् कृति च नृसिंहकृतीति न तु सामान्यकृतिः ॥१५३॥

बाल०—अम । अमु रोगे, चमु अदने, विपूर्वं श्रमु तपसि खेदे च इत्येतेषाम् इणि कृति च वृष्णीन्द्रो वा भवतीत्येके वदन्ति ॥१५४॥

बाल०—क्रम । परपदसन्बन्धिनि शिवे परे क्रमस्त्रिक्रमो भवति ॥१५५॥

१५७. इषु-गमि-यमां छः शिवे ।

यच्छति ।

१५८. यम-रम-णमारामान्तेभ्यः सुगिटौ सौ परपदे ।

अयंसीत् अयंसिष्टाम् । अयामि ।

१५९. सूचनार्थाद् यमः सिः कपिल आत्मपदे स्वीकारार्थाद् वा ।

१६०. हरि वेण्वन्त-सहजानिटां तनु षणु क्षणु क्षिणु ऋणु तृणु
घृणु वनु मनूनामपि हरिवेणु हरो वैष्णवादि कंसारौ ।*

निषेधः । कथं—“हरेर्यदक्रामि पदैककेन खमिति” नैषधे श्रीहर्षः ? सत्यमत्र छन्दोऽनुरोधा-
दीर्घः; वस्तुत इह च्युतसंस्कारनांमा दोष एवेत्यालङ्कारिकाः ।

अमृता०—१५७. इष्विति । शिवे प्रत्यये परे इषु इच्छायां, गम्लृगतौ, यमु उपरमे
इत्येतेषामन्तवर्ण स्थाने छराम आदिश्यते । यच्छतीति—मरामस्य छरामे कृते द्विःसर्वेश्वर
मात्रादिति छस्य द्वित्वम् यादव मात्रे हरिकमलञ्च । शिव इति किम्—संयम्यते ।

अमृता०—१५८. यमेति । परपदे सौ परतः यमु उपरमे, रमु क्रीडायां, णम प्रभ
एतेभ्य स्तथा आरामान्तेभ्यश्चोत्तरे सुक् च इट् चागमौ भवतः । इटि विष्णुजनान्तानामिति
वृष्णीन्द्रस्तु प्रतिसिद्ध एव । परपद इति किम्—आयंस्त उपायंस्त । अयामीति—जनिवध्यो-
रित्यादौ यमेर्वर्जनात् वृष्णीन्द्र बाधः ।

अमृता०—१५९. सूचनार्थादिति । आत्मपदे सूचनार्थाद् यम उत्तरः सिः कपिलः
स्यात्, स्वीकारार्थानु स विभाषया कपिलः स्यात् । सूचनं परदोषाविष्करणम् । धातूनाम-
नेकार्थत्वाद् यमे स्तदर्थश्च विदधते । सूचनार्थादिति किम्—उदायंसाताम्, आकृष्टावित्यर्थः ।

बाल०— स्तुः क्रमि । स्तु प्रस्रवणे, क्रमु पादविक्षेपे इत्येताभ्यामुत्तरे आत्मपद एवं
इट् न भवति । परपदे तु भवत्येव । अत्र सातामिति आत्मपदे इडभावः ॥१५६॥

बाल०—इषु । शिवे परे इषु इच्छायां, गम्लृगतौ, यमु उपरमे एषामन्तस्य स्थाने
छो भवति, यच्छतीति मस्य छे कृते “द्विः सर्वेश्वरमात्राच्छ” इत्यनेन द्वित्वे च कृते ‘यादवे’
त्यादिना छस्य चत्वम् ॥१५७॥

बाल०—यम । यमु उपरमे, रमु क्रीडायां, णम प्रह्वत्वे शब्दे च एतेभ्य आरामान्ता-
च्चोत्तरे परपदे सौ सति सुगिटौ भवतः । अयंसीदिति ‘इटः सिलोप’ इत्यादिना सिलोपः ।
अयमीति यमे वर्जनात् नात्र वृष्णीन्द्रनिषेधः ॥१५८॥

बाल०—सूच । आत्मपदे सूचनार्थाद् यम उत्तरः सिः कपिलो भवति । आत्मपदे
स्वीकारार्थाद् यम उत्तरः सिः कपिलो वा भवति ॥१५९॥

उदायसाताम्, सूचितावित्यर्थः । उपायसाताम्, उपायंसाताम् वा, स्वीकृता वित्यर्थः । सहजेति किम्—कृत् प्रत्यये शान्तः ।

नय् हय् गतौ । अनयीत् । दल् विदारणे ।

१६१. अरलित्यन्तस्य वृष्णीन्द्रः सौ परपदे ।

अदालीत् । अिफला विशरणे । विशरणं विदीर्णता । ज्यारामावितौ । तृफलेत्यादि—फेलतुः फेलिथ । फलनिष्पत्तावित्यस्य तु ग्रहणमिति प्रसाद-कारः । द्वयो रपिग्रहणमिति तु कालापाः ।

ष्ठिवु निरसने । निरसनं थूत्कारः । उराम इत् ।

अमृता०—१६०. हरीति । हरिवेण्वन्तसहजानिटः—यमरम णम गम हन मन स्तेषाम्, तथा तनु विस्तारे, षणु दाने, क्षणु दाने, क्षणु क्षिणु हिंसायां, ऋणु गतौ, तृणुअदने, घृणु दीप्तौ, वनु याचने, मनु बोधने इत्येतेषाञ्च वैष्णवादि कंसारौ परे हरिवेणु हरो भवति । वैष्णवादीति किम्—तन्यते, तनित्वा । कंसाराविति किम्—गन्ता । उदायसातामिति—कर्मणि प्रयोगः । कर्त्तर्यपि—“समुदाङ्भ्यो यमेरग्रन्थगौरवे” इत्यात्मपदेन भवितव्यम् । उपायसातामिति—“स्वीकार तूपयच्छते” रित्यत्मपदं कर्त्तरि च भवति । शान्त इति—शमु+क्तप्रेत्ययः कृत् । हरिवेण्वन्तोद्धवस्येति त्रिविक्रमः, मस्य विष्णुचक्रं पुनस्तस्य हरिवेणुः । शमु धातोर्न सहजानिट्ता किन्तु “उरामेतो वेट् क्त्वः”, “आईरामानुवन्धाद्विकल्पिते” इत्यादिना विष्णु निष्ठायामिङ्भावः । अनयीदिति—हमन्यान्तेत्यादिना सौ वृष्णीन्द्र निषेधः ।

अमृता०—१६१. अरलिति । अर् अल् अन्ते यस्य तादृशस्य धातोः परपदे सौ परतः वृष्णीन्द्रः स्यात् । विष्णुजनादेरित्यादिना विकल्पे प्राप्ते नित्यतार्थमिदम् । तृफलेत्यादिना एत्वं नरादर्शनञ्च । द्वयो रेवग्रहणमिति काशिका व्याख्यायां न्यासकारश्च । तेन प्रसादकारमतं न ग्राह्यमित्यर्थः ।

बाल०—हरि । हरिवेणुरन्ते येषां तादृशां सहजानिटां तनु विस्तारे, क्षणु क्षिणु हिंसायां, तृणु अदने, वनु याचने, मनु बोधने इत्येतेषाञ्च वैष्णवादि-कंसारौ परे हरिवेणुहरो भवति । उदायसातामिति आद्यन्तवदेकमिति वैष्णवादि-कंसारिपरता । वैष्णवादीति किम् तेनिव तनित्वा ।

शान्त इति शमु उपशमे क्तः “हरिवेण्वन्तोद्धवस्य त्रिविक्रमः क्वौ कंसारि वैष्णवे च” इत्यनेन उद्धवस्य त्रिविक्रमः, मस्य विष्णुचक्रं, विष्णुचक्रस्य हरिवेणुः, शमधातो न सहजानिट्त्वं किन्तु उरामेद्धातोः क्त्वविकल्पितेद्वित्वमिति विष्णुनिष्ठायामिङ् भावः । अनयीदिति ‘हमन्यान्ते’ त्यादिना वृष्णीन्द्रनिषेधः ॥१६०॥

बाल०—अर । अर् अल् इति अन्ते यस्य तादृशस्य धातोः परपदे सौ सति वृष्णीन्द्रो

१६२, नामधातु ष्ट्यै ष्वक्क षिवांसत्वनत्वनिषेधः ।

षीवति । धातो र वः प्रागिदुतोरिति षीव्यते ।

१६३, षिवेर्नरठरामस्य तरामो वा ।

तिष्ठेव तिष्ठेव । जि जये । जयति जीयते ।

विधातरि—

१६४, जेस्त्वन्त्वो स्त्यन्ती ।

जयति जयन्ति । सर्वत्र ग्रहणात् तात्ङ् पक्षे जयतात् ।

१६५, जेर्गिः सन्नधोक्षजयोः । चेःकिर्वा ।

जिगाय ।

अमृता०—१६२. नामेति । नाम्नो जातोधातु नामधातुरिति वक्ष्यते, तस्य तथा ष्ट्यै शब्दसंघातयोः, ष्वक्वगतौ षिवु निरसने इत्येतेषाञ्च सत्वं नत्वञ्च नस्यात् । तत्र धात्वादेः षःस इत्यनेन सर्वेषामेषां सत्वे प्राप्ते, तथा धात्वादेर्णो न इत्यनेन नामधातूनां नत्वे प्राप्ते प्रति विध्यते । यथा नरामयतीति दर्शयिष्यते । षीवतीति—षिव्वाचमु क्लमामिति त्रिविक्रमः ।

अमृता०—१६३. षिवेरिति । षिवुधातो नरे कृते ठरामस्य तरामोवा स्यात् । तिष्ठेवेति—शौरिशिरस्कस्तु सात्वत इत्यनेन ठरामो रक्ष्यते, हरि खड्गस्य हरिकमलमिति ठस्य टत्वम् ।

अमृता०—१६४. जेरिति । जिजये धातोः तुस्थानेति, तथा अन्तुस्थाने अन्ति आदिश्यते । सर्वत्रेति—आदेशे अनादेशे वा तात्ङादेशस्तु नित्यमेव भवेत् तल्लक्षणे सर्वत्रेति पदोपादानादित्यर्थः ।

अमृता०—१६५. जेर्गिरिति । सनिप्रत्यये अधोक्षजे च परे जिधातो गिरादेशो

भवति । 'विष्णुजनादेरि'त्यादिना विकल्पे प्राप्ते नित्यतार्थं वचनमिदम् । तृफलेत्यादीति "तृ फल भज त्रपामि"त्यादिना एत्वं नरादर्शनञ्च ॥१६१॥

बाल०—नाम । नाम्नो जातो धातुनामधातु स्तस्य ष्ट्यै शब्द-संघातयोः ष्वक्व गतौ, षिवु निरसने इत्येतेषाञ्च सत्वं-नत्वनिषेधो भवति । सत्वंनिषेधः सर्वेषामेव नत्वनिषेधस्तु नामधातोरेवेति लक्षणार्थः । षीवतीति "षिव्वाचमुक्लमां त्रिविक्रम शिवे" इत्यनेन त्रिविक्रमः ॥१६२॥

बाल०—षिवे । व्यक्तार्थमेतत् । तिष्ठेवेति शौरिशिरस्कस्तु सात्वत इति ततश्च तत्वं तिष्ठेवेति 'हरिखड्गस्य' इत्यादिना ठस्य टत्वम् ॥१६३॥

बाल०—जेस्त्व । जि जये इत्यस्य त्वन्त्वोः स्थाने त्यन्ती भवतः । जयतादिति 'तुह्योस्तादृङाशिपि वा सर्वत्रेत्यनेन तात्ङ् ॥१६४॥

कृष् विलेखने आकर्षणे च । कर्षति ।

१६६, कृष् स्पृशभृश् तृप्हृप्सृपः सिर्वा ।

१६७, षढोः कःसे ।

षत्वं, अकाक्षीत् अकाष्टम् । अकर्षि । शृद्ध्यादित्यादिना कपिलत्वम्—
अकृक्षातां अकृक्षत; अकृष्टाः । कविधौ समात्रस्य निमित्तत्वेना प्रत्ययरूप
निमित्तत्वान्महाहरत्वम्, अकृड्द्वम् ।

भवति । तयोः परयोः चिञ् चयने धातोर्विकल्पेन किरादेशः स्यात् । कृष विलेखन इति
विलेखनमक्षर विन्यासः ।

अमृता०—१६६. कृषेति । कृष आकर्षणादौ, स्पृश संस्पर्शे, मृश आमर्शने, तृप
प्रीणने, हृप हर्षविमोचनयोः, सृप्लृगतौ इत्येतेभ्य उत्तरे विभाषया सिर्भवति । कृषस्पृश
मृशाम् “ईशोद्धवादनिटो हरिगोत्रान्तादिति” नित्यप्राप्तस्य सको विकल्पार्थमिदम् । तृप-
हृप सृपां परपदे पुषादि दद्युतादीति नित्यप्राप्तस्यङो विकल्पार्थं वचनमेतत् । तेनतृपादीनां
विभाषित सेः परपदमेव विषय इति लक्षितव्यम् ।

अमृता०—१६७. षढोरिति । सेपरे ष-ढोः स्थानेकः स्यात् । अकाक्षीदिति—विष्णु-
जनान्तानामनिटामिति वृष्णीन्द्रः । अकाष्टमिति—वामनवैष्णवाम्यामिति सेहंरः, षात्
परस्येति तरामस्य डरामः । अकृक्षतेति—वहुवचनस्य रूपम् । अरामान्यवर्णादित्यादिना
नस्य हरः । अकृष्टा इति सेहंरः, टवर्गत्वञ्च । ननुअकृड्द्वमित्यत्र सस्य हरो धे इति सरामे
हरे, तस्यस्थानिक्त्वं मत्वा षढोः कः से इति कथं न प्रवर्त्तत इति चेत्तत्र सिद्धान्तयति—
कविधाविति । षढोः कः से इतिकविधान सूत्रे परनिमित्तरूप सरामस्य सामान्येन निर्देशात्
प्रत्ययसरामोऽसौ नेति निश्चीयते । अतः सस्य हरो धे इत्यनेन विहित सरामहरस्य महाह-
रत्वान्नहि तस्य स्थानिवत्त्वमिति नैव कप्राप्तिप्रसङ्गः । अत्रसस्य हरे कृते षस्यङो विष्णु-
पदान्ते हरिघोषे चेति परामस्य डरामः; षात्परस्येत्यादिना प्रत्ययधरामस्य च डरामः ।

बाल०—जर्गिः । सनि अधोक्षजे च परे जि जये इत्यस्य स्थाने गिर्भवति । तस्मि-
न्नेव परे चिञ् चयने इत्यस्य स्थाने किर्वा भवति ॥१६५॥

बाल०—कृष । कृष विलेखने, स्पृश संस्पर्शे, मृश आमर्शने, तृप प्रीणने, हृप हर्ष-
विमोचनयोः, सृप्लृगतौ एतेभ्य उत्तरे सि र्वा भवति । कृष स्पृश मृशिभ्य ‘ईशोद्धवादनिटो
हरिगोत्रान्तात् सक् भूतेशे हृशि विने’त्यनेन नित्यं सकि प्राप्ते तृप हृप सृपिभ्यस्तु ‘पुषादि
द्युतादि लृदितो ङो भूतेश परपदे’ इत्यनेन ङे प्राप्ते विकल्पेन सिर्विधानम् ॥१६६॥

बाल०—षढोः । से परे षढोः स्थाने को भवति । अकाक्षीदिति ‘विष्णुजनान्ताना-
मनिटामि’त्यादिना वृष्णीन्द्रः । अकाष्टमिति ‘वामने’त्यादिना सि हरः ‘षात् परस्ये’
त्यादिना तस्य टत्वम्, कपिलत्वमिति अतो न गोविन्दः; अकृक्षतेति । ‘अरामान्यवर्णादि’
त्यादिना नस्य हरः । अकृष्टा इति “वामन वैष्णवाम्यामि”त्यादिना सि हरः, “षात्परस्ये-
त्यादिना” थस्य टत्वम् । ननु अकृड्द्वमित्यत्र “सस्य हरो धे” इत्यनेन सस्य हरे कृते

१६८. ऋरामोद्धवसहजानिटोऽम् वा वैष्णवादावकपिले।

म इत्, ऋद्वयं रः, वृष्णीन्द्रः । अक्राक्षीत् अक्राष्टाम् । सहजेति किम्—
वृहूउदचमे तुदादिः । वर्द्धेति काशिकाः भाषा वृत्त्योः । *ततोऽम्राक्षीदिति
तु प्रक्रिया चिन्त्या । अमागमोऽस्य न दृश्यते इतिह्यनिङ्गणे काशिका ।

अमृता०—१६८. ऋरामेति । वैष्णवादी कपिलवर्जिते प्रत्ययेपरे सहजानिट ऋरामो
द्धवधातोर्हृत्तरे अमागमो वा स्यात् । गोविन्दापवादएषः । अक्राक्षीदिति-अमो मरामेत्त्वात् अरा-
मात् पर स्थितिः, ततश्च सन्धिः, । वृष्णीन्द्र इति-विष्णुजनादे लघोररामस्येत्यादिनेति शेषः ।
अक्राष्टामिति—सेर्हरः, तवर्गस्य टवर्गश्च । वर्द्धेति-वृहू धातो रनिट्पक्षे कृति तृल् प्रत्ययः ।
लघूद्धवस्य गोविन्दः, हस्यङः, हरिघोषात्तथोरिति प्रत्यय तरामस्य धरामः, टवर्गत्वञ्च,
दस्य हरो ढे, ऋराम सखिभ्यामिति सोराच् । वृहू धातोरामेत्त्वाद् विकल्पितेऽत्वं, शका-
दिष्व पाठान्न सहजानिट्त्वमिति नच अमित्याकृतम् । हरिगोत्रान्तादिति किम्—अभैत्
सीत् ।

अकपिल इत्येव—अतृप्याः, । अम्राक्षीदिति—मृजूष् शुद्धा वित्यस्मादम् भवतीति
प्रक्रिया कौमुदीमतम्; तत्तु न समीचीनं । तस्य सहजानिट्त्वाभावात्, अतस्तन्मतं चिन्त्य-
मिति भावः, । तस्यासमीचीनत्वे काशिका लिङ्नमेव प्रमाणमित्याह—अमागम इति ।
सृजि-मृजी विद्वच्चनिट् स्वरानित्यनेनानिट् गणे पठिते ऽपि नहि काशिका सम्मतः यथा—
“मृजिरयमूदित् पठ्यते । ततोऽस्य विकल्पेनेटा भवितव्यं मार्ष्टा मार्जिता इति । अमागमो-

“षढौ कः से” इति कथं न प्रवर्तते इति चेत्तत्राह,—कविधाविति कविधाने समात्रस्य
निमित्तत्वेन अप्रत्ययरूपनिमित्तत्वात् प्रत्ययरूपनिमित्तत्वाभावात् सरामस्येति शेषः हरस्य
महाहरत्वम् अतो न कत्वम् । अकृड्त्वमिति षस्य हरे कृते “षस्य डो विष्णुपदान्ते
हरिघोषे चे”त्यनेन षस्य डत्वं, ‘षात् परस्ये’त्यादिना धस्य डत्वम् ॥१६७॥

बाल०—ऋरा । वैष्णवादी कपिलेतरपरे ऋरामोद्धवात् सहजानिट उत्तरे अम् वा
भवति । म इदिति अतोऽन्त्यसर्वेश्वरात् परमस्य स्थानम् । अक्राष्टामिति सिहरस्तस्य
डत्वम् । वैष्णवादाविति किम् चकर्षिथ । अवाङ्ङ्वेति भूतेशमध्यमपुरुष-बहुवचनं-त,
धातोः पूर्वमत्, सिस्तस्य हरः, “विष्णुजनान्तानामानिटामि” त्यनेन वृष्णीन्द्रः, हस्य ङः,
तस्य धः, धस्य ङः “विष्णुदास विष्णुपदान्त” इत्यदिना ढस्य ङः । नास्य सहजानिट्त्वम् ।
किन्तु उरामेत्त्वात् ‘स्वरति सूति सूयति’ त्यादिना विकल्पितेऽत्वं आत्मपदे तु ऋद्वयाद-
त्यादिना कपिलत्वात् अर्द्धेति भवति । अव इति नम्राक्षीदिति मृजूष् शुद्धावित्यस्य रूप-
मिति प्रक्रियामतं सहजानिट् त्वाभावात् तत्तु न भवतीति चिन्त्यत्वमुक्तम् । तस्य तु अम-

* विद्यारत्नादि मुद्रितग्रन्थे अवर्द्धेति पाठस्तु लिपिकार प्रमादः, काशिका भाषावृत्त्योः स्ताहश-
पाठादर्शनात् । तयोः प्रत्युदाहरणं यथा—अनुदात्तस्येति किम्—वर्द्धा वर्द्धुं मिति । तेन चात्र मूलानुसा-
रिणी बाल रोधिनी टीकापि भ्रान्ता ।

सेरभावपक्षे—

१६८. ईशोद्धवादनिटो हरिगोत्रान्तात् सक् भूतेशे दृशि विना ।

कस् पा, कइत् ।

कत्व-षत्वादि । कपिलत्वान्नाम् । अकृक्षत्, अकषि ।

१७०. सकोऽन्तरहरः सर्वेश्वरे ।

अकृक्षाताम् अकृक्षत । ननुबहुवम् इति कालापाः—अकृक्षन्त । अकृक्षथाः ।

अकृक्षि । चकर्ष । चकृषे । कृष्यात् कृक्षीष्ट ।

रुष् रिष् हिंसायाम् ।

ऽप्यस्य न दृश्यते । यदस्य पाठस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । केचिदस्य स्थाने विजि पठन्तीति तदुक्तिः ।

अमृता०—१६८. ईशेति । दृशिर् प्रेक्षणे इत्येतं विना हरिगोत्रान्तादीशोद्धवादनिटो धातोर्हत्तरे भूतेशे सक् आगभो भवति । सर्वाधकोऽयम् । अकृक्षदिति—षट्ठोः कः से, षत्वं, कष संयोगे क्षः । अनिट इत्येव, अन्यथा न—अगूहीत् । ईशोद्धवेति किम्—अधाक्षीत् । हरिगोत्रान्तादिति किम्—अभैत्सीत् ।

अमृता०—१७०. सक इति । सर्वेश्वरे प्रत्यये परे सकोऽन्त वर्णस्य (अरामस्येत्यर्थः) हरो भवति । अकृक्षतेति—सकोऽन्तहरे कृते अरामान्यवर्णादित्यादिना नस्य हरः । ननुबहुत्व इति—बहुवचने सकोऽन्तस्य नस्यादिति कालापा वदन्ति । तथाहि तत्सूत्रं प्रत्युदाहरणञ्च—सनोऽलोपः स्वरेऽवहुत्वे । अवहुत्व इति किम्—अधुक्षन्त इति । तेन अकृक्षन्तेत्यत्र सकोऽन्तहरो न, किन्तु अरामहर एयोरित्यादिना अरामहरः । अरामहरस्य निमित्तमरामः पूर्ववच्चेति न नस्यहर इत्यर्थः ।

ननु अकृक्षतेत्यत्र सकोऽरामे हरे अरामहरस्य निमित्त मरामः पूर्ववच्चेति पूर्ववत्त्वे कथमान्यवर्णादित्यादिना नराम हरः क्रियत इति चेत् ? श्रूयताम्—अरामहरो रामधातुक

र्जीत् अमाक्षीदिति भवति । चिन्त्यत्वे काशिकालिखतमपि प्रमाणमित्याह—अमागमोऽपीति अस्येति मृजधातोरित्यर्थः । अनिङ्गणे पठितस्याप्यस्य मृजधातोरमागमो न दृश्यते इति काशिका वदन्ति ॥१६८॥

बाल०—ईशो । दृशिर् प्रेक्षणे इत्येतं विना हरिगोत्रान्तादानिट् ईशोद्धवादुत्तरे भूतेशे सक् भवति । अनिट इति किम् ? अगूहीत् अकोषीत् । ईशोद्धवादिति किम् ? दह—अधाक्षीत् दृशेस्तु अद्राक्षीत् ॥१६८॥

बाल०—सको । सर्वेश्वर परे सकोऽन्तस्य हरो भवति । अकृक्षतेति अन्तहरे कृते 'अरामान्यवर्णादि' त्यादिना नस्य हरः । नत्विति बहुत्वे सकोऽन्तहरो न भवतीति कालापा वदन्ति । अकृक्षन्तेति 'नराम हरः' इत्यादिना अरामहरः अरामहरस्य निमित्तमरामः पूर्व-

१७१. इषु सह लुभ रुषरिष इड्वा ते ।

रोषिता रोषा । उष् दाहे ।

१७२. उष वेत्तिजागृभ्य आमधोक्षजे वा ।

ओषाम्बभूव उवोष । मिह सेचने । सक्, हस्य ढः, कत्व-षत्वे । अमि-
क्षत् । बालकल्कौ— गोविन्दः, हस्य ढः, हरि घोषादिति धत्वं, षात्पर
स्येति ढत्वम् ।

इति तथा अरामहर एअयोरित्येताभ्यामेव विहितारामलोपस्य स्थानिवत्त्वं पूर्ववत्त्वं वा
स्वीक्रियते नत्वन्यलक्षणैरिति । तेनारामहरो रामधातुके इत्यनेन कथधातोरन्तारामहरे
तस्य स्थानिवत्त्वेन उद्धवारामस्येति न वृष्णीन्द्रः । तथारामहर एअयोरित्यनेन चित्ती
धातोर्यकोऽरामहरे तस्यपूर्ववत्त्वेन चिन्त्यन्ते इत्यत्र न नस्य हरः । इह तूभयविधारामहरयो
रेकतरस्याप्यभायान्न पूर्ववत्त्वं ततएव नस्य हरः सिद्ध इति विवेच्यम् । चकृषे इति—असंयो-
गादलिदधोक्षजः कपिल इति न गोविन्दः ? से चकृषे; ध्वे—चकृड्ध्वे । कृक्षीष्टेति—ऋद्वया-
दित्यादिना कपिलत्वान्नगोविन्दः ।

अमृता०—१७१. इष्विति । इषु इच्छायां, सहमर्षणे, लुभ विमोहने तुदादिः, लुभ
गाद्वर्ये दिवादिश्च, रुष रिष हिंसायां भ्वादि दिवादिश्च एतेभ्य उत्तरे इड् वास्यात् तरामादि-
रामधातुके परे । नित्य प्राप्ते विभाषावचनम् । सानुबन्ध निर्देशाद् इष गतौ दिवादिकस्य
तथा इष आभीक्ष्ण्ये क्रयादिकस्य च न ग्रहणम् । तेन प्रेषिता प्रेषितव्यमित्यादौ नित्य
मिट् । तेइति किम्—एषिष्यति । व्यवधाने च न—ऐषिष्ट ।

अमृता०—१७२. उषेति । उष दाहे, विद ज्ञाने, जागृ निद्राक्षये इत्येतेभ्य उत्तरे
अधोक्षजे परे अम् स्याद् विभाषया । वेत्तीति निर्देशाद् विद् सत्तायामित्यादेर्निरासः ।
ओषाम्बभूवेति—लघूद्वयस्यगोविन्दः, आमः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्त इति भुवोऽनुप्रयोगः ।
उवोषेतिगोविन्दः, स्थानिवत्त्वे नोरामस्य द्विवचनं, नरेदुतोरियुवाविति उव् । थलि-उवो-
पिथ । एवं दह-दाहामास ददाह । विद-विदाञ्चकार विवेद इत्यादि । मिह-भूतेश कर्मणि
अमेहि । अधोमिमेह मिमेहिथ । काम-मिद्यात् मिक्षीष्ट ।

वच्च ततो न नस्य हरः । चकृष इति असंयोगादलिदधोक्षजः कपिल इति कपिलत्वात्
कंसारित्वमतो अ गोविन्दः । कृष्यादिति कामपालपरपदं कपिलत्वान्न गोविन्दः । कृक्षीष्टेति
'ऋद्वयादि' त्यादिना कपिलत्वम् ॥१७०॥

बाल०—इष । इषु इच्छायां भ्वादिः, इषु आभीक्ष्ण्ये क्रयादि द्व्योरेव ग्रहणम् । सह
मर्षणे, लुभ विमोहने तुदादिः, लुभ गाद्वर्ये दिवादि द्व्योरेव ग्रहणम् । रुष रिष हिंसायाम्
इत्येतेभ्य उत्तरे ते परे इड्वा भवति । रुष रोषे इत्यस्यापि ग्रहणमिति ज्ञेयम् ॥१७१॥

बाल०—उष । उष दाहे, विद् ज्ञाने, जागृ निद्राक्षये इत्येतेभ्य उत्तरे अधोक्षजे परे
आम् वा भवति । वेत्तीति निर्देशो विदसत्तायामित्यादीनां निरासार्थम् । ओषाम्बभूवेति आमः
कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्त इति भुवोऽनुप्रयोगः ॥१७२॥

१७३. ढस्य हरो ढे पूर्वस्य त्रिविक्रमश्च ।

मेढा । अत्रतु गोविन्देन त्रिविक्रमः सिद्धएव ।

१७४. ऋरामस्य न ।

कृति तृणहू-क्तः तृढः । कथं कंसजिङ् ढौकते? तत्राकरणात् ।

दह् भस्मीकरणे । दादेरिति घत्वं, जवर्जं हरिगदादे रित्यादिना हरि-
घोषत्वम्-अधाक्षीत् । हरिघोषविधौ समात्रस्य निमित्तत्वात् पूर्ववन्महा-
हरत्वम् अदाग्धाम् । ध्वंशब्दे तु अधग्धवम् ।

रह् त्यागे । अरहीत् । रहि गतौ परत्वाण् णत्वं वाधित्वा विष्णुचक्रं,
रंहति । विष्णुचक्रस्य सर्वेश्वर धर्मत्वात्तद् व्यवधानेऽपि णत्वं-रंहाणि ।

अमृता०—१७३. ढस्येति । ढरामे परे ढस्य हरः स्यात् पूर्वस्य त्रिविक्रमश्च स्यात् ।
त्रिविक्रमविधानं प्रयोजनं लीढ इत्यादौ बोध्यम् । नचेहान्तरङ्गे कार्ये क्रियमाणे इत्यादि
न्यायेन ढलोपे कर्ताव्ये टवर्गत्वमसिद्धमिति वाच्यं, ढलोपस्य निमित्तमेवात्र टवर्गविधिरिति
तस्य नासिद्धत्वम् ।

अमृता०—१७४. ऋरामस्येति । ढस्यहरे कृते ऋरामस्य त्रिविक्रमो न स्यात् । तृढ
इति-तृणहू+क्तस्य क इत् । अनिरामेतामित्यादिना नरामहरः, हस्यढः, हरिघोषादिति
प्रत्यय तरामस्य घत्वं; षात् परस्येति ढस्य ढत्वं, ढस्य हरो ढे इति तस्य हरः किन्तु ऋरा-
मस्यं न त्रिविक्रमः । आशङ्कते-कथमिति । कंसजिङ् ढौकत इत्यत्र दतौपरवर्णावित्यनेन
तरामस्य ढरामेकृते हरिगदा विधानात् प्रागेव ढस्य हरोढे इति कस्मान्न प्रवर्त्तत इति
शङ्का तत्रोत्तरं-तत्राकरणादिति । असिद्ध रूपं न त्याज्यमित्यादि प्रतिज्ञानुरोधेन तत्रैवेदं
कर्तुमुचितमपि ततो न कृतं तस्मात्तत्राकरणात् ढस्य हरो न भवतीत्यर्थः ।

ननु अदाग्धामित्यत्र वृष्णीन्द्रे सेहरे च कृते तस्य स्थानिवत्त्वेन निमित्तत्वं मत्वा
जवर्जेत्यादिना हरिघोषो विधीयतामिति चेत्? युक्त्या तन्निरस्यति-हरिघोषेति । तत्राप्र-
त्ययनिमित्तत्वात् सेर्महाहरत्वं मन्तव्यमित्यर्थः । ध्वंशब्देत्विति-हरिघोष विधानसूत्रे पर-
निमित्तत्वेन साक्षात् ध्व शब्दग्रहणात्हरिघोषत्व मवाधितमेवेति न महाहरत्वाशङ्केतिभावः
अरहीदिति-हम यान्तेत्यादिना वृष्णीन्द्र निषेधः ।

बाल०—ढस्य । ढे परे ढस्य हरः पूर्वस्य त्रिविक्रमश्च भवति । अत्र त्विति मेढेत्यत्र
गोविन्देन त्रिविक्रमः सिद्ध एवेति त्रिविक्रमविधानस्य प्रयोजनं स्थानान्तरज्ञेयमिति ॥१७३॥

बाल०—ऋरा । ढस्य हरे कृते ऋरामस्य त्रिविक्रमो न भवति । तृढ इति तृढहू
हिंसायाम्, 'अनिरामेतामि' त्यादिना नरामहरः, हस्य ढः, हरिघोषादिति घत्वं, षात् पर-
स्येति ढत्वं, ढस्यहरकथमिति कंसजिङ् ढौकत इत्यत्र 'दतौपरवर्णावि'त्यादिना तरामस्य ढरामे-
कृते हरिगदा विधानात् पूर्वमेव ढस्य हरः कस्मायस्यादिति सिद्धान्तमाह,— तत्राकरणादिति
'असिद्धरूपं, न त्याज्यमि'ति प्रतिज्ञासिद्धयर्थमिदं तत्रैव कर्तुं योग्यमपि यन्न कृतं तस्मा-

वृहि वृद्धौ । वृंहति । वृंहेःस्वरेऽनिटि वा नलोपइति कालापाः ।
वर्हति । कृतिच-वृंहकः वर्हकः । येषां प्रकृत्यन्तरमस्ति तेषां मते विष्णु-
जनादावपि रूपद्वयेसिद्धे दोषः स्यादिति चाहुः । कृवि हिंसायाम् ।
हरिमित्रान्तोऽयम् ।

कृण्वति । अट्कुप्वाङ्नुम् व्यावायेऽपीति सूत्रे नुमानुस्वारमात्रव्यवधानं
णत्वविधौ गृह्यत इति पाणिनीयाश्च । तेनेह नणत्वम्-कृण्वानि । तृण्ह
हिंसायामित्यस्य कृति तृंहणमित्यादौ तु स्यात् ।
ग्लैहर्षक्षये । ग्लायति ।

ननु रहि धातो नुमागमे सति रपञ्चद्वयेभ्य इत्यादिना किं णत्वं विधेयमुत अविष्णु
पदान्तस्येत्यादिना विष्णुचक्रमिति विप्रतिषेधे समाधत्तौ-परत्वादिति । पूर्वं परयोः पर
विधिर्वलवानिति न्यायेन परो यो विष्णुचक्रविधिः सएव वलवानित्यर्थः । सर्वेश्वर धर्मत्वा-
दिति-सर्वेश्वर-विष्णुजनयो मध्ये पाठाद् विष्णुचक्रस्योभयधर्म एवास्तीति कार्यानुरोधा-
दत्र तस्य सर्वेश्वरत्वमङ्गीकारेण तद्व्यवधानेऽपि णत्वं मन्तव्यम् ।

वृंहेःस्वर इति-कृष्णधातुके शयोऽनिट्स्वरत्वात्तत्रापि कालाप मते विभाषया न
लोपः सिध्यति । तेन वृंहति वर्हति चेति रूपद्वयम् । येषामिति-प्रकृत्यन्तरं वृह धातुरस्ति
(येषां पृथक् वृहधातोः पाठोऽस्तीत्यर्थः) तेषां मते विष्णुजनादौ प्रत्ययोऽपि रूपद्वये सिद्धे
दोषः स्यादिति च कालापा आहुः । पाणिनीया हि वृहि (वृद्धौ) धातु द्वयं पठन्ति । तन्मते
यकि तयो वृंह्यते वृंह्यते इति द्वयं सिध्यतीति तन्मतमेवाक्षिप्यते कालापैः । यतो वृंह्यते
इति तन्मते अपपदमिति । अवृंहीत् । ववृंह, ववर्ह इति च कालापमते ।

कृण्वतीति-कृवे वरामस्य हरिमित्रत्वेन वैष्णवत्वाभावाद् न विष्णुचक्रमिति बाध-
काभावाद्णत्वमेव । कमणि कृण्वते । अट्कुत्त्वाङिति-अट् सर्वेश्वर ह्यवराणां प्रत्याहारः
कुपू कवर्ग-पवर्गौ, आङ् नुमित्येतेषां व्यवधानेऽपि रपादि निमित्तात् परस्य नस्य णत्वं स्या-
दिति पाणिनीय सूत्रार्थः । तेनेह न णत्वमिति-अनुस्वार व्यवधानाभावादितरव्यवधाना-
च्चेत्यर्थः । अकृण्वीत्, चकृण्व, चकृण्वथ । तृंहणामिति-नुमानुस्वार मात्र ग्रहणादत्र विष्णु
चक्रसत्तातो णत्वमित्याशयः ।

तत्राकरणान्न ढस्य हरः । ननु अदाग्धामित्यत्र सेहरे कृतेऽपि 'जवर्ज' त्यादिना हरिघोषत्वं
कथं नस्यादिति चेत्तत्राह,—हरिघोषाविधाविति । ध्वं शब्दे तु परे महाहरत्वेऽपि हरिघो-
षत्वं भवत्येव एवम् अग्नेर्गन्धमिति । अरहीदिति 'हमयान्ते' त्यादिना वृष्णीन्द्रनिषेधः, पर-
त्वादिति 'पूर्वपरयोः परविधिर्वलवानि'ति अविष्णुपदान्तस्त नस्येत्यादिना विष्णुचक्रमेव ।
सर्वेश्वरधर्मत्वादिति सर्वेश्वरस्य धर्मत्वादित्यर्थः । वृंहेरिति इडतिरिक्ते स्वरे परे वृंहे
नलोपो वा भवतीति कालापा वदन्तीति शेषः । वृंहक इति णकप्रत्ययः कृत् । येषामिति-
येषां प्रकृत्यन्तरं वृहधातुरस्ति तेषां मते विष्णुजने इति च रूपद्वये सिद्धे सती दोषः स्या-

१७५. चतुर्व्यूहान्तानामारामान्तपाठोऽशिवे ।

यक्-ग्लायते । पाठ ग्रहणात् सुगिटौ सौ-अग्लासीत् अग्लासिष्टाम् ।

१७६. आतो युगिणि नृसिंह कृति च ।

अग्लायि ।

१७७. आरामाणल औः ।

जग्लौ ।

१७८. आरामहरः कंसारि सर्वेश्वर रामधातुके इटि उसि च ।

अमृता०—१७५. चतुर्व्यूहेति । अशिवे प्रत्यये विषये चतुर्व्यूहान्तानां धातूनाम् आरामान्तपाठो भवति । अशिव इति प्रसह्यप्रतिषेधोऽयम् । तेनैतदात्वमनैमित्तिकं प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवतीति काशिका । अतएव कृति—कर्मण्यनुपेन्द्रादारामात् क इत्यनेन त्रैङ्-धातो भक्तत्र इति सेत्स्यति । पाठ शब्दोपादानात् सहजारामवदस्य कार्यमित्यर्थः । तेन यम रम णमारामान्तेभ्य इति सुगिटौ ।

अमृता०—१७६. आत इति । इणि नृसिंह कृति च परे आरामान्ताद्धातोस्तरे यक्-इत्यागमो भवति । अग्लायीति इण स्तोहरः । नृसिंह कृति यथा—दायकः गायमि त्यादि । इणि कृती त्येव किम्—णलि जग्लौ । तद्विते नृसिंह इः—सु मेन्नाया अपत्यं सौमित्रि रित्यादौ नयुक्, धातोरित्यधिकारेण तत्राप्रसङ्गात् ।

अमृता०—१७७. आरामादिति । आरामादुत्तरस्य णलस्थाने औरादिश्यते । जग्ला-विति—नरिविष्णुजनानामादिः शिष्यते, नरस्य वामनः, कवर्गं नरस्य चवर्गः ।

दिति च आहुः कालापा इति शेषः । विष्णुजनादावित्यादि शब्दश्चिन्त्यः अथवा विष्णुजन आदिर्यस्य तस्मिन् प्रत्यये इत्यर्थः । कृण्वतीति वैष्णवपरत्वाभावात् न विष्णुचक्रमतो णत्वमेव । अङिति अट् कुप्विति अच ह य व व कवर्गं पवर्गिणां संज्ञा । अनुस्वारस्यैव व्य-वधानमित्यर्थः । नुमानुस्वारस्मात् णत्वविधौ गृह्यत इत्येव पाठः सभ्यः । तृहणमित्याद्यौ नुमोऽसद्भावेऽपि अनुस्वारस्य विद्यमानत्वात् णत्वं भवत्येव ॥१७४॥

बाल०—चतु । अशिवे विषये चतुर्व्यूहान्तानाम् आरामान्तरूपेण पाठो भवति । चतुर्व्यूहस्य स्थाने आरामो भवतीत्यर्थः । अशिवे विषये इति व्याख्यानात् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवारामान्तपाठो भवतीति बोद्धव्यम् अतएव कृत्प्रकरणे कर्मण्यनुपेन्द्रादारामात् क इति सूत्रस्य त्रैङ् भक्तत्र इत्युदाहरणं वक्ष्यते । पाठग्रहणादिति पाठशब्दग्रहणात् सहजारामान्त-वद्वचवहारः अतो 'यम-रम-मनारामान्तेभ्य' इत्यादिना सुगिटौ ॥१७५॥

बाल०—आतो । इणि नृसिंहकृति च परे आत उत्तरे युग् भवति । अग्लायीति 'इण् भूतेश ते भावकर्म गोरि' तौण्, इणस्तहरः ॥१७६॥

बाल०—आरामा । आरामादुत्तरस्य णलः स्थाने औ भवति । जग्लाविति नर-विष्णुजनान्तानामादिः शिष्यते, नरस्य वामनः, कवर्गं नरस्य चवर्गः ॥१७७॥

आरामहरस्य स्थानिवत्त्वाद् द्विवचनम् । जगलतुः । उत्तमणलित्यत्र
नृसिंह कार्यकर इति किम्—जगलौ । पक्षे औ नाभिविष्यत् ।

१७६. सत्संगादेरात् एरामः कपिल-कामपाले वा ।

ग्लेयात् ग्लायत् । ग्लासीष्ट ग्लायिषीष्ट ।

ग्लैगात्रविनामे । गैशब्दे । गायति ।

अमृता०—१७८. आरामेति । कंसारिश्चासौ सर्वेश्वरश्च कंसारिसर्वेश्वरः, स चासौ
रामधातुकश्चेति कंसारिसर्वेश्वर रामधातुकः, तस्मिन् परे तथा इटि उसि च परेधातोर्-
न्ताराभस्य हरो भवति । कंसारोति किम्—जगलौ । सर्वेश्वरेति किम्—ग्लायते । रामधातु-
कइति किम्—यान्ति । प्रत्ययसन्धित्वादितो रामधातुकत्वं, तस्य पुनरलित्वात् कपिल-
त्वम् । ततो जगलव जगलमेत्यादिष्वारामहरे सिद्धेऽपि सूत्रे इट् ग्रहणाफलं थलि—जगल-
थेत्यत्र ज्ञेयम् । अधोक्षजोसि कंसारीन्यादिनैवैष्टसिद्धे पुन रुस् ग्रहणम्—आरामादन उस् भूते-
श्वरस्य तु वेत्येदर्थमावश्यकमित्यग्रे दर्शयिष्यते ।

उत्तमणालित्यादिलक्षणे कार्यकर इति पदोपादान साफल्यं दर्शयति—पक्षे औ नाभ-
विष्यदिति । उत्तमणल् नृसिंहो वेत्येव लक्षणे कृते नृसिंहाभाव पक्षे औ न स्यात्, ततो
जगला इत्यसिद्ध रूपं स्यादित्यर्थः । अत्र—वस्तुतस्तु नैव तथा वक्तुं शक्यते । नतु णल
उपदेशावस्थायां सिद्धं णित्वं तद्वचन शतेनापि शक्यं प्रतिषेद्धुमिति न्यासकारः । तेनात्र
नृसिंह कार्यकरत्वे तदभावे वा जगलौ इत्येकमेव पदं सिद्धमिति ध्येम् । यलि—जगलाथ
जगलथ । जगले ।

अमृता—१७६. सदिति । सत्संग आदिर्यस्य ससत्सङ्गादिस्तादृशस्य धातोर्न्ता-
रामस्य विकल्पेन एरामः स्यात् कपिलकामपाले परे । कामपाल परपदं कपिल इति पर
पदमेवास्य विषय इत्यर्थः । ग्लासीष्टेति आत्मपदस्य कपिलत्वाभावाच्च एरामः । ग्लायिषी-
ष्टेति-सहज सर्वेश्वरान्त हन ग्रह दृशिभ्य इति इण्वदिटि आतो युक् । सत् सङ्गादेरिति
किम्—यायात् । गात्रविनाम इति गात्रकान्ति क्षय इत्यर्थः ।

बाल०—आरामः । कंसारिश्चासौ सर्वेश्वरश्चेति कंसारि-सर्वेश्वरः, स चासौ राम-
धातुकश्चेति तस्मिन् इट उसि च परे आरामहरो भवति । जगलतुरिति असंयोगादलिदधो-
क्षजः कपिलः इति कपिलत्वात् कंसारित्वम् । उत्तमेति—उत्तमणल् नृसिंहकार्यकरो वेत्यत्र
लक्षणा कार्येति नृसिंहो वेत्येवास्त्विति शेषः । पक्ष इति नृसिंहो वा इति कृते पक्षे णलत्वा-
भावात् आरामाणल औ इति न स्यात् । ततोऽसिद्धरूपं स्यात् तस्मात् कार्यकरपदोपादा-
नात् वृष्णीन्द्रस्यैव पाक्षिकता ॥१७८॥

बाल०सत्स । सत्सङ्ग आदिर्यस्य तादृशस्य धातोरारामस्य स्थाने कपिलकामपाले
परे एरामो वा स्यात् । ग्लेयादिति कामपालपरपदं कपिल इति कपिलत्वम् । सत्सङ्गादे-
रिति किम्—यायात् । सत्सङ्गादेरिति नातो विशेषणं तेन निर्यायादिति । ग्लायिषीष्टेति
'सहससवश्वरान्त-हनग्रह-दृदिभ्य इण्वदिङ् वा स्यसि-कामपाल-बालकलिक्पु भावकर्मणोरि'

१८०. दामोदरमा-स्था-गा-पिवति-जहाति-स्यतीनामी विष्णुजन-
रामधातुक-कंसारौ ।

मेति मा-माडौ, गै-गाडौ गृह्येते ।

१८१. दामोदरादीनामेरामः कपिल-कामपाले ।

गेयात् । दैप शाधने । परामइत् । दायति । कर्मणि दायते । दामोदरा-
भावान्नेत्वम्, नसेर्महाहरश्च । अदासीत् । अदायि । एत्दश्च न-दायात् ।
धेट् पाने । टइत् कृत इवर्थः । धयति धीयते ।

१८२. धेट् शिवभ्यामङ् वा भूतेशेकत्तरि ।

अमृता—१८०. दामोदरेति । विष्णुजनश्चासौ रामधातुकाश्चेति विष्णुजनराम-
धातुकः, सचासौ कंसारिश्चेति तथा तस्मिन् परे दामोदरसज्जकानां तथा मामाने अदादिः,
माङ् माने दिवादि ह्वादिश्च, मेङ् प्रणिदाने षागति निवृत्तौ, गैशब्दे, गाङ् गतौ, पा पाने,
ओहाक् त्यागे, षोऽन्तकर्मणि इत्येतेषाञ्चान्तवर्ण ईरामो भवति । पिवति निर्देपात् पारक्षणे
इति निरस्तः । जहाति निर्देशात् ओहाङ् गतौ ह्वादि निरस्तः । अगासीत्, अगायि । जगौ,
जगिथ जगाथ विष्णुजनेति किम् ददत । रामधातुक इति किम् माति । कंसाराविति
किम्—दाता ।

अमृता—१८१. दामोदरादीनामिति । कपिल कामपालेऽर्थात् परपदे पूर्वं सूक्तानां
दामोदरादीनां धातूनामन्तवर्ण एरामौ भवति कपिलेति किम्—गासीष्टं । वाल-गाता
गायितेत्यादि । नेत्वमिति दामोदर-मा-स्थेत्यादिना ईरामो न । इण स्था पिवतीत्यादिना
सेर्महाहरश्च नेत्यर्थः । अदासीदिति- मुगिटौ सौ ।

ति इण्वदिट् । आतोयुगिणि नृसिंह कृति चेति युक् । म्लै गात्रविनाम इति । विनामः
कान्तिक्षल ॥१७६॥

बाल०—दामो । विष्णुजनश्चासौ रामधातुकश्चेति विष्णुजनरामधातुकः, स चासौ
कंसारिश्च तस्मिन् दामोदरस्य मा माने अदादिः, माङ् माने ह्वादिदिवादिश्च, षा गति-
निवृत्तौ, गै शब्दे भ्वादिः, पा पाने, ओहाक् त्यागे, स्यो अन्तकर्मणि इत्येतेषाञ्च अन्त
ईरामो भवति । पिवतीति निर्देशः पा रक्षण इत्यस्य निरासार्थः । जहातीति निर्देशः
ओहाङ् गतावित्यस्य निरासार्थः । स्थतीति निर्देशस्तु दैवादिकत्व सूचनार्थो न त्वन्य-
निरासार्थः । यङ् लुकि ईराम विधानाभावार्थश्च ॥१८०॥

बाल०—दामो । कपिलकामपाले परे दामोदरादीनामन्त एरामो भवति । कपिलेति
किम्? गासीष्ट नेत्वमिति 'दामोदरमास्थे' त्यादिनासेर्महाहरः । एत्वं च नेति दामोदरा-
दीनामित्यादिना न एरामः । ट इत् कृत इवर्थः इति टरामस्य इत्वं स्तनन्धयोत्यादौ कृत्
प्रत्ययान्तात् ईप् प्रत्ययार्थमित्यर्थः । धीयत इति 'दामोदरमास्थे' त्यादिना ईरामः ॥१८१॥

इदत् अराम शेषः । चङ्पा । आरामान्तपाठः । आरामहरः, स्थानि-
वत्त्वाद् द्विवचनम् । अदधत् अदधताम् अदधन् ।

१८३. घ्रा-धेट्-शा-छा-साभ्यः सेर्महाहरो वा परपदे ।

अधात् अधाताम् ।

१८४. आरामादान उस् भूतेश्वरस्य तु वा ।

अधुः । अत्रारामहरेऽपि न नैमित्तिकापायः । यं दृष्ट्वा यस्योत्पत्तिः सतस्य
सन्निपातः; सन्निपातलक्षणविधिरनिमित्तं तद्विधातायेति न्यायेन ।
तथा कृष्णायेत्यत्र त्रिविक्रमश्च यकार विधाताय न स्यात् । पक्षे
अधासीत् । कर्मणि अधायि, अधायिषाताम् ।

अमृता—१८२. धेटिति । भूतेशे धेट् पाने, दुओषिव गति-वृद्धचोरित्येताभ्यामुत्तरे
कर्त्तरि वाच्ये अङ् वा स्यात् । कर्त्तरीति किम्—अधि सानू गावौ वत्साभ्याम् । अदध-
दिति—धातो द्विवचनमित्यादिना अङि द्विवचनं, ततो नरस्य हरिगदा ।

अमृता—१८३. घ्रा.धेटिति । घ्रागन्धोपादाने, धेट् पाने, शो तनूकरणे, छो छेदने,
पोऽन्त कमणि इत्येभ्यः परस्य सेर्महाहरो वा स्यात् परपदे । सेनित्ये प्राप्ते विभाषार्थ-
मिदं वचनम् । परपदे इति किम्—अघ्रासातां सुमनसौ कृष्णेन ।

अमृता—१८४. आरामादिति । आरामादुत्तरस्य अन् प्रत्ययस्य उस् आदिश्यते,
भूतेश्वरस्य त्वन् उस् वादिश्यते । अत्राकृतसिलुक आरामान्तादेव अन् उस् विधीयेते ।
अन्यभ्य आरामान्तेभ्यस्तु सुगिटौ तेन अग्लासिषु इत्यादिनास्य विषयः । आरामान्तादेव
सिलुक अन् उस् क्रियते नान्यस्मात्, तेन अभूवन् ।

ननु अधुरित्यत्र निमित्तारामे हरे नैमित्तिकस्य उस् कथं नापाय इति चेत् तत्र
परिभाषामाह-सन्निपातेति । सन्निपातलक्षणान्वितो विधिस्तद् विधाताय तज्जन्य-विधाताय
निमित्तं न भवतीत्येषा मर्यादा । तल्लक्षणं—यं दृष्ट्वा इत्यादि । अत्र उस् दृष्ट्वा आरामहर
स्योत्पत्तिरित्यारामाहर उस् सन्निपातः, तेनारामहर उस्नाशाय न प्रवर्त्तत इत्यर्थः ।
अन्यच्च दृष्टान्तयति—तथेति । तत्र यरामं दृष्ट्वा त्रिविक्रमस्योत्पत्तिरिति त्रिविक्रमो
यरामस्य सन्निपातत्वात् तद् विधातार्थं न प्रवर्त्तत इत्यर्थः । पक्षइति सिहराभाव पक्षे
सुगिटौ । अधायिषातामिति—सहजसर्वेश्वरान्तेत्यादिना इण्वदिति आतो युक् ।

बाल०—धेट् । भूतेशे परे धेट् पाने, दुओषिव गतिवृद्धचोः इत्येताभ्यामुत्तरे कर्त्तरि
वाच्ये अङ् वा भवति । आरामहर इति “आरामहरः कंसारिसर्वेश्वर रामधातुके इटि
उसि चे” त्यनेनेति शेषः । अदधदिति “हरिखड्गस्य हरिकमलं, हरिघोषस्य हरिगदा
नरये” त्यनेन धस्य दत्वम् । अकर्त्तरि तु अधिपातां गावौ वत्सान् ॥१८२॥

बाल०—घ्राधेट । घ्रा गन्धोपादाने, धेट् पाने, शो तनूकरणे, छो छेदने, पो अन्तः
कर्मणि इत्येतेभ्य उत्तरस्य सेः परपदे महाहरो वा भवति ॥१८३॥

१८५. स्था-दामोदरयोरिरामो वैष्णवादि सावात्मपदे सिश्च कपिलः ।

अधिषाताम् । पा पाने ।

१८६. पः पिवः, घोजिघ्नः, धमो धमः, स्थ स्तिष्ठः, मनो मनः, दाणो यच्छः, दृशेः पश्यः, अर्त्ते ऋच्छः, सतेर्जवार्थस्य धावः, शदेः शीयः, सदेः सीदः शिवे ।

अमृता०—१८५. स्येति । वैष्णवादि श्वासौ सिश्चेति वैष्णवादि सिः, तस्मिन् परे आत्मपदे स्था धातोर्दामोदरसंज्ञकस्य चान्तवर्ण इरामः स्यात्, सिश्च कपिलः स्यात् । सेः कपिलविधानं गोविन्दवारणाय । यद्यपि इरामविधानसामर्थ्यादेव गोविन्दो वाध्यते तथापीह सेः कपिलत्वं यदुक्तं तेन हि गोविन्दप्राप्त्याशङ्काया वीजमपि निरस्तम् । स्था-दामोदरयोः कर्त्तरि खत्वात्मपदे—अस्थित अधितेत्यदौ वामनवैष्णवाभ्यामित्यादिना वामनपूर्वकस्य सेर्ह्वार्थमेतद् विधानं ज्ञेयम् । दामोदरेति किम्—अदास्त । वैष्णवादि सावित् किम् अधायिषाताम् । आत्मपदे इत्येव । अन्यथा—अस्थादिति ।

अमृता०—१८६. पः पिव इति । शिवे प्रत्यये परे पा पाने, घ्रागन्धोपादाने, ध्मा शब्दाग्नि-संयोगयोः, ष्ठा गति निवृत्तौ, म्ना अभ्यासे, दान दाने, दृशिर् प्रेक्षणे ऋ-सृ गतौ, शद्लृ शातने, सद्लृ विशरण गत्यवसादनेषु इत्येतेषामेकादशानां यथाक्रमं पिवादयादेशा भवन्ति । सर्वत्र अरामान्तादेशः कार्य विशेषसाधनार्थः ।

बाल०—आरा । आरामादुत्तरस्य अनः स्थाने उस् वा भवति, भूतेश्वरस्य तु अनः स्थाने उस् वा भवति । अधुरिति 'आरामहरः कंसारि सर्वेश्वरे' त्यादिना आरामहरः । अत्रेति अत्र आरामो निमित्तम् उस् नैमित्तिकः । यं दृष्ट्वेति अत्र उस् दृष्ट्वा आरामहरस्य उत्पत्तिरिति आरामहर उसः सन्निपातः । सन्निपातस्वरूपो विधिरामहरो न निमित्तमुस् विधातायेति । तयेति तत्र यरामं दृष्ट्वा त्रिविक्रमो यरामस्य सन्निपातः । अधायिषातामिति सहजसर्वेश्वरान्तेत्यादिना इण्वदिट्, आतो युगित्यादिना युक् । पक्ष इति इण्वदिङ्भाव पक्ष इत्यर्थः ॥१८४॥

बाल०—स्था—दामो । वैष्णवादिश्वासौ सिश्च तस्मिन् परे आत्मपदे स्था-दामो-दरयोरन्त इरामो भवति सिश्च कपिलवद्भवति । अधिषातामिति कपिलत्वान्न गोविन्दः आद्यन्तवदेकमिति वैष्णवादि-सिपरता वैष्णवादीत्युपादानात् अधायिषातामित्यादौ नेरामः । किदागमः पूर्वसम्बन्धीति युकोधात्ववयवत्वात्तत्प्राप्तिः स्यात् । ननु कपिलवत्त्वस्य गोविन्दनिषेध एव प्रयोजनं, गोविन्दस्तु इरामविधानसामर्थ्यादेव न भविष्यति अन्यथा एराममेव विदध्यात् तदेतत्कृतं स्पष्टतार्थं ज्ञापकलभ्यात् शब्दोऽर्थः स्पष्टो भवति ॥१८५॥

बाल०—पः पिव । पा पाने, घ्रा गन्धोपादाने, ध्मा शब्दाग्नि-संयोगयोः, ष्ठा गति-निवृत्तौ, म्ना अभ्यासे, दान दाने, दृशिर् प्रेक्षणे इत्येतेषामर्त्तेः सृ गतौ, शद्लृ शातने, सद्लृ

१८७, अन्तहरे न गोविन्द-वृष्णीन्द्रौ ।

पिबति, पीयते । भूतेश्वरे— इणस्थेति अपात् ।

घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति, घ्रायते । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः ।
धमति । ष्ठागतिनिवृत्तौ ।

नरामजावनुस्वार-पञ्चमौ झलि धातुषु ।

सरामजः शरामश्च रषाभ्यां दुस्तवर्गजः ॥

यथा शंस अश्च व्रश्च ऊर्णूञ् ष्ठा इति ठमध्यस्य धातोरादौ सत्वे कृते
निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यापः, पनिमित्तस्य ढस्य थत्वे—स्थस्तिष्ठः,
तिष्ठति स्थीयते ।

१८८, उदः स्थास्तम्भोः सस्य हरः ।

अमृता०—१८७. अन्तेति । अन्तस्य सर्वेश्वरस्य हरेसति गोविन्द वृष्णीन्द्रौ न
भवतः पिबतीति—अरामहर एयोरित्यरामहरे लघूद्वयस्य गोविन्दः प्रसक्तः, सत्त्वेन
निषिद्धः । अधो—पपौ पपिथ पपाथ । काम—पेयात् पासीष्ट पायिषीष्टेत्यादि । घ्रा—
अघ्रासीत्, जघ्रौ, घ्रायात् घ्रेयात् । एवञ्च ध्मा । नरामजाविति—धातुषु झलि वैष्णवे
परे अनुस्वारः पञ्चमवर्णश्च नरामजत्वेन ज्ञेयः, चे (चरामे) परे शरामः सरामजो ज्ञेयः,
यथा रषाभ्यामुत्तरः टवर्गः तवर्गः तवर्गजो ज्ञेय इत्यन्वयः । क्रमेणोदाहरति—यथेति ।
शंस अश्च इत्यत्रानुस्वार—जरामौ वैष्णवपरत्वान्नराम जातौ । चरामपरत्वात् व्रश्च
इत्यस्य शरामः सरामजातः । तथा ऊर्णूञ् ष्ठा इत्यनयोः रषाभ्यामुत्तरौ णरामठरामौ
नराम—थराम जातौ इति फलितार्थः ।

अमृता०—१८८. उद इति । उदुपेन्द्रात् परयोः ष्ठा गति निवृत्तौ स्तन्भु सौत्रधातुः
इत्येतयोः सरामस्य हरः स्यात् । द्वित्व इति—विष्णुजने विष्णुजनो वेत्यादिना । आत्मपदं

विसरण गत्यवसादनेषु इत्येतेषाञ्च स्थाने शिवे परे यथाक्रमं पिवादय आदेशा भवन्ति ।
अर्त्तेरिति ऋ गतौ प्रापणे च भ्वादिः, ऋ गतौ ह्वादिर्द्वयोरेव ग्रहणम् । ऋगतावित्यस्य
ग्रहण शतृप्रत्यये इयृच्छदिति सिद्धचर्थमिति ज्ञेयम् । जवार्थस्येति वेगार्थस्येत्यर्थः । अवेगे तु
अनुसरति । ऋच्छधातोः ऋच्छतीति धावु धातो धावतीति सिद्धचत्येव, किन्तु ऋधातोर-
स्तीति वेगेऽपि सत्तेः सरतीति स्यात् तन्निरासार्थं वचनम् ॥१८६॥

बाल०—अन्त । अन्तस्य हरे सति गोविन्दवृष्णीन्द्रौ न भवतः । पिबतीति “अरामहर
ए—अयोरविष्णुपदान्ते” इति अरामहरः । ‘लघूद्वयस्य गोविन्द’ इत्यनेन गोविन्दः स्यात् ।
नरामजाविति धातुष्विति सर्वत्र योज्यं झलि वैष्णवे परे अनुस्वार-पञ्चमौ ज्ञेयौ । च परे
शरामः सरामजो ज्ञेयः । रषाभ्यां परष्टवर्गस्तवर्गजो ज्ञेयः । क्रमेणोदाहरणमाह
यथेति ॥१८७॥

उत्थीयते, द्वित्वे उत्त्थीयते । इणस्थेति सेर्महाहरः, अस्थात् । अस्यात्म-
पदञ्च वक्ष्यते । ततः स्था-दामोदरयोरिति—अस्थित, अस्थिषाताम् ।
आरामाण्णलऔः—तस्थौ । दामोदरादित्वान्नित्यमेत्वं—स्थेयात् ।
स्थाता उत्थाता । म्ना अभ्यासे । मनति । दान दाने नइत्, यच्छति,
दीयते । दृशिप्रभृतयोऽग्रे दर्शयितव्याः ।

स्मृ चिन्तायाम् स्मरति ।

१८६, अर्त्ति-सत्सङ्गाद्यृददन्तयो गोविन्दो यक्-कामपाल-यथो-
र्यङि च ।

स्मर्यते । अत्माधीत् अस्माष्टाम् अस्मारि ।

वक्ष्यत इति—स्थानोनिर्णीतौ प्रकाशने इत्यनेन । अस्थितेति—स्था दामोदरयोरिराम
इतीरामे कृते तेनैव सेःकपिलत्वादिरामस्य गोविन्दाभावः, ततो वामन वैष्णवाभ्यामिति
सेर्हरः । तस्थाविति—णल औः, स्थानित्वात् द्विर्वचनं, शौरिशिरस्करस्तु सात्व इति
थारामस्य द्विवचने हरिखड्गस्य हरिकमलं, नरस्य वामनश्च । दीयत इति
दामोदरत्वादीरामः ।

अमृता०—१८६. अर्त्ति । सत्सङ्ग आदि र्यस्य स सत्सङ्गादिः, ऋत् ऋरामोऽन्ते
यस्य सऋदन्तः, सत्सङ्गादिश्चासौ ऋदन्तश्चेति सत्सङ्गाद्यृददन्त स्तस्य अत्तेष्व गोविन्दो
भवति यकि परे कापालस्य यरामे परे यङि च परे । ईशस्य नगौविन्द-वृष्णीन्द्राविति
कंसारिषु निषद्धौ यो गोविन्द स्तस्य पुनः प्राप्त्यर्थमिदं वचनम् । यङि—सस्मर्यते । सत्-
सङ्गादीति किम्—सृ—स्त्रियते । ऋदन्तेति किम्—स्मिङ्—स्मीयते । अस्मापीदित्यादौ
ईशान्तत्वाद् वृष्णीन्द्रः ।

बाल०—उदः । षा गतिनिवृत्तौ, स्तन्भू सौत्रधातुः, उद उत्तरयोरेतयोः सस्य हरो
भवति । द्वित्व इति “विष्णुजने विष्णुजनो वा ह-रौ विने” त्यनेन द्वित्वम् । अस्येति
स्थाधातोः स्थो निर्णीतावित्यनेनात्मपदं वक्ष्यते । अस्थितेति “स्थादामोदरयोरिरा”
इत्यादिना इरामे कृते ‘वामन—वैष्णवाभ्यां सि—हरो वैष्णवे नत्विट्’ इत्यनेन सेर्हरः ।
तस्थाविति शौरिशिरस्करस्तु सात्वतः, नरस्य वामनः, हरिखड्गस्य हरिकमलम्, आरामा-
ण्णल औ । नित्यमेत्वमिति दामोदरादीनामेरामः, कपिल कामपाल इत्यनेनेति शेषः॥१८८॥

बाल०—अर्त्ति । सत्सङ्ग आदिर्यस्य स सत्सङ्गादिः, ऋत् अन्ते यस्य स ऋदन्तः,
सत्सङ्गादिश्चासौ ऋदन्तश्चेति सत्सङ्गाद्यृददन्तः, अर्त्तेः सत्सङ्गाद्यृददन्तस्य च यकि काम-
पालये यङि च परे गोविन्दो भवति । सत्सङ्गादिति किम्—स्त्रियते । अस्मापीदिति
‘ईशान्तस्य वृष्णीन्द्रः सौ परपदे’ इत्यनेने वृष्णीन्द्रः ॥१८८॥

१६०, ऋराम वृ-सत्संगाद्यदन्तेभ्य इङ् वा सि-कामपालयो-
रात्मपदे ।

अस्मरिषाताम्, अस्मृषाताम्, अस्मारिषाताम् । सस्मार ।

१६१, सत्संगाद्यदन्तस्य ऋच्छे ऋरामान्तानाञ्च गौविन्दोऽधो-
क्षजमात्रे नतुवृष्णीन्द्रे ।

सस्मरतुः सस्मरुः । थलि—ऋरामात् नित्यं नेट्—सस्मर्थ । कृसृभृ
इत्यादि नियतान्नित्यमिट्—सस्मरिव सस्मरिम । सस्मरे । स्मर्यात् ।

यग्रहणान्नेह गोविन्दः—स्मृषीष्ट । स्तर्त्ता ।

१६२, ऋराम-हरिभ्यामिट् स्ये स्वरतेश्व ।

अमृता०—१६०. ऋरामेति । आत्मपदे सि-कामपालयोः परयोः ऋरामान्तात्,
वृञ् वरणे, वृङ् संभक्तौ इत्येताभ्यां, सत्सङ्गाद्यदन्ताच्च धातोरुत्तरे इङ्वा स्यात् । सत्
सङ्गादीति किम्—अकृत्, कृषीष्ट । अस्मृषातामिति—अनिट् पक्षे ऋद्वयाद् विष्णुजनान्ते-
शोद्धवाच्चेत्यादिना कपिलत्वान्नगोविन्दः । अस्मारिषातामिति इण्वदिट् पक्षे । सस्मारेति
नरऋरामस्यारामः ।

अमृता०—१६१. सत्सङ्गादीति । सत्सङ्गादिश्चासौ ऋदन्त ऋरामान्तश्चेति
सत्सङ्गाद्यदन्त स्तस्य, ऋच्छधातो स्तथा ऋरामान्तानाञ्च धातूनामधोक्षज प्रत्यये मात्रे
गोविन्दो भवति, वृष्णीन्द्रे विषये तु स न स्यात् । मात्रग्रहणं कपिलेष्वपि प्रह्यर्थम् । नतु
वृष्णीन्द्रे इति किम्—सस्मार । यग्रहणादिति—अकृते यग्रहणे अर्थात् “यक्-कामपालयो”
रित्येव पमनिमित्तो कृते अर्त्तीत्यादि लक्षणे) ऋद्वयाद् विष्णुजनान्तेशोद्धवाच्चेति कपिल-
विधातल सामान्य सूत्रेति सत्यपि सत्सङ्गाद्यदन्तस्येति विशेषवलात् स्मृषीष्टेत्यादौ
गोविन्देव प्रसज्येत, ततएव यग्रहणेनात्मपदे स निरासित इत्यर्थः ।

अमृता०—१६२. ऋरामेति । ऋरामान्तात् हनहिंसा-गत्यो रित्यस्माच्चोत्तरे इङ्

बाल०—ऋराम । अस्मृषातामिति “ऋद्वयाद्विष्णुजनान्तेशोद्धवाच्च वैष्णवादि-सि—
कामपालौ कपिलावात्मपदे, गमेस्तु” त्यनेन कपिलत्वान्न गोविन्दः । इण्वदिट् पक्षे अस्मा-
रिषातामिति । सम्मारेति । ‘नर ऋरामस्यारामः’ इत्येनेन ऋरामस्यारामः ॥१६०॥

बाल०—सत्स । वृष्णीन्द्र इति विषयसप्तमी । न तु वृष्णीन्द्र इति सस्मारेत्यादौ न
गोविन्दः सर्व्वेश्वरान्तादित्यादन्विति लक्षणविशेषणम् । स्मर्यादिति अर्त्तीत्यादिना गोविन्दः ।
यग्रहणादिति अर्त्तीत्यादि लक्षणे यक्कामपालयोरिति कृते सत्सङ्गाद्यदन्तेति विशेष-
विधानात् ‘ऋद्वयाद्विष्णुजनान्तेशोद्धवाच्चे’ त्यादि लक्षणे सत्तपि स्मृषीष्टेत्यादौ गोविन्दः
स्यादिति य-ग्रहणम् कृतम् ॥१६१॥

बाल०—ऋरामेति । ऋरामान्तात् हन हिंसा-गत्योः इत्येतस्माच्चोत्तरे स्ये परे इङ्

स्मरिष्यति । स्वर शब्दोपतापयोः । स्वरति सूति इति वेट्,— अस्वारीत्
अस्वार्षीत् । स्वरिष्यतीति तु नित्यम् ।

सृगतौ । सर्त्ते धावः—धावति । अजदार्थे—सरति ।

१८३, ऋरामस्य रिः श-यक्-कामपालयेषु न च त्रिविक्रमः ।
स्त्रियते ।

१८४, सर्त्ति शास्त्यर्त्तिभ्यो डो भूतेशे कर्त्तरि ।

१८५, ऋद्वयान्त-दृश्यो गौविन्दो डे ।

भवति स्यप्रत्यये परे, तथा स्वरधातोश्चत्तरे इड् भवति । ऋरामान्तानां हनश्चानिट्त्वाद-
प्राप्ते विधानम् । स्वरधातोस्तु स्वरति सूतीत्यादना कृतविकल्पितेऽः स्ये बाधक पूर्वक
नित्यतार्थम् ।

अमृता०—१८३. ऋरामस्येति । शप्रत्यये, यक् प्रत्यये, कामपालस्य य प्रत्यये च
परे ऋरामस्य रि रादिश्यते । तत्रच वामनस्य चिविक्रमः कृतकृष्णधातुकेतर-यप्रत्यय
इत्यनेन प्राप्तं त्रिविक्रमं प्रनिषेधतिनचत्रिविक्रम इति । कामपालये—स्त्रियात् । तुदादौ
शे स्त्रियते । कामपालय इति किम्—सृषीष्ट ।

अमृता०—१८४. सर्त्तीति । सृगतौ, शासु अनुशिष्टौ, ऋगतौ प्रापणे च, ऋगतौ
इत्येतेभ्य उत्तरे कर्त्तरिवाच्ये भूतेशे परे ड् इत्यागमः स्यात् । सेरपवादक एवः । इहशास्ति
साहचर्यात् ऋसृ धातुद्वयं लुग् विकरणकमेव ग्राह्यं, नतु भौवादिकम् । तत्र तु “ऋ-आर्षीत्,
सृ-असार्षीत्” इत्येव भवतीति कालापाः सौपचाश्च । किन्तु सर्त्तिशस्त्यर्त्तिभ्यश्चेति पाणि-
नीयसूत्रे अविशेषेण तयो ग्रहणात् काशिका भाषावृत्तिकारादिभिरविशेषेण गृहीतौ तौ ।
अतस्तन्मते भौवादिकयो जुहोत्यादिकयोश्च डो भवति । अपि च “ऋदृशोऽडीति” सूत्रस्य
काशिकावृत्ति व्याख्या—“आरत ऋगतौ प्रापणे चेति” भौवादिकश्च ऋधातु निर्दिष्टो
न्यासकारेण । सुपञ्च टीकायाञ्च—“इहाविशेषित ऋ-स्रो ग्रहणमिति वासवता” इत्युद्भूतञ्च
प्राचामत्र सम्मति र्दशिता ।

अमृता०—१८५. ऋद्वयान्तेति । डेपरे ऋद्वयान्तधातूनां द्वशेच गोविन्दो भवति ।
ईशस्य नगोविन्द-वृष्णीन्द्राविति यो निषेध मास स्तन्नरस्य पुनरिह गोविन्दो विधीयते ।

भवमि । स्वर । स्वर शब्दोपतापयोः इत्येतस्माच्चोत्तरे स्ये परे इड् भवति । ऋरामान्तत्वात्
पूर्वैर्णैव सिद्धे लक्षणमिदं स्वरति सूतीत्यादिना विहितस्य विकल्पितेऽः बाधनार्थम् ॥१८३॥

बाल०—ऋराम । शे यकि कामपाल-ये च परे ऋरामस्य स्थाने रिर्भवति, त्रिविक्र-
मश्च न भवति । स्त्रियते ‘वामनस्य त्रिविक्रः कृत-कृष्णधातुकेतर य प्रत्यय’ इत्यनेन
त्रिविक्रमः स्यात्, शे परे त्रिविक्रमविधेरसम्भवात् तन्निषेधो यक्-कामपालयोरेव ज्ञेयः
॥१८३॥

बाल०—सृ गतौ, शासु अनुशिष्टौ, ऋ गतौ प्रापणे च, ऋ गतौ इत्येतेभ्यः उत्तरे
कर्त्तरि वाच्ये भूतेशे परे डो भवति ॥१८४॥

असरत्, स्त्रियात्, सर्त्ता, सरिष्यति ।

ऋगतौ प्रापणे च । ऋच्छति ।

१६६. उपेन्द्रारस्त्रिविक्रमः ।

१६७. नामधातौ तु वा तदलश्च, नतुत्रिविक्रम-भवस्य ।

नित्यं धातूप सर्गयोरिति पुनर्नित्यग्रहणान्निषेधःस्तदनुगत वामनश्च न स्यात् । प्राच्छति पराच्छति । अस्ति सत्सङ्गादृथदन्तयो गोविन्द इति अर्ययते । आच्छत् आरत् । समस्त्वात्मपदं वक्ष्यते—समारत । तदुत् काशिकादावपि मतम् । अन्तस्येति वृष्णीन्द्रः; आदेशः स्थानिवत्; तत ऋरामस्य द्विर्वचनम्; नरऋरामस्यारामः, नरादेररामस्य त्रिविक्रमः—आर । ऋद्वयं रः, स्थानिवत्त्वं, द्विर्वचनम्, त्रिविक्रमः—आरतुः, आरुः । अत्यस्ति वृष्येज्भ्यो नित्यमिड् थलि—आरिथ ।

श्रु श्रवणे ।

तथातेनैव प्रासोयो लघूद्वगोविन्दस्य निषेधः, दृशधातो स्तन्निरस्य गोविन्द इह विहितः ।

अमृता०—१६६. उपेन्द्रार इति । उपेन्द्रसम्बन्धीयो योऽर् तस्य त्रिविक्रमो भवति, आर् भवतीत्यर्थः । उपेन्द्राद्वयात् ऋरामादिधातौ परे सति—“ऋद्वयेअर्” इत्यनेन यः अर् प्राप्नोति तस्य स्थाने आर् क्रियते इत्येव फलितार्थः ।

अमृता०—१६७. नामेति । नामधातौ तूपेन्द्रार उपेन्द्रालश्च त्रिविक्रमो वाभवति । किन्तु त्रिविक्रमाभ्यां(ऋलृरामाभ्यां)जातयो स्तयोः(अरलयोः)त्रिविक्रमो नभवति । प्रार्ष-भीयति प्रर्षभीयतीत्यादयुदाहरणानि नावधातौ दर्शयिष्यन्ते । ननु प्राच्छतीत्यत्र “ऋद्वयाद्वययो ऋत्ति” इत्यनेन सन्धि निषेधस्तथा पराच्छतीत्यत्र तेनैव सूत्रेण सन्धिनिषेधस्तदनुगतवामनश्च कथंन स्यात्तत्राचष्टे—नित्यमिति । धातूपसर्गयोः सन्धिस्तु नित्यमेव भवति, परिभाषावलादिति न विकल्पे इत्यर्थः । आरदिति—सर्त्तीत्यादिना ड, ऋद्वयान्त-दृश्योरिति गोविन्दः । अत्मपदं वक्ष्यते इति—समः पृच्छति गमृच्छि स्मृश्रुभ्यो वेत्ति-इत्यनेन । सूत्रे भूतेश कर्त्तरीति ग्रहणात् परपदे चात्मपदे च डो भवतीति प्रदर्शयति—समारतेति ।

बाल०—ऋद्व । डे परे ऋद्वयान्तस्य द्वशेश गोविन्दो भवति ॥१६५॥

बाल०—उपे । उपेन्द्रसम्बन्धिनोऽस्त्रिविक्रमो भवति ॥१६६॥

बाल०—नाम । नामधातौ तु उपेन्द्रार उपेन्द्रालश्च त्रिविक्रमो वा भवति । त्रिविक्रमभवस्य उपेन्द्रार उपेन्द्रालस्तु त्रिविक्रमो न भवति । ननु प्राच्छतीत्यत्र ऋद्वयाद्वययोऋ-तीत्यनेन पक्षे सन्धिनिषेधः । पराच्छतीत्यत्रापि पक्षे सन्धिनिषेधस्तदनुगतो वामनश्च भवतु इति चेत्तत्राह,—नित्यमिति । नित्यं धातूपसर्गयोरित्यत्र पुनर्नित्यग्रहणाद्धेतोः पाक्षिकः

१८८. श्रुवः शपः श्नु स्तस्य शृश्च ।

श्रुवइति बाहुल्यादुवादेशः । शइत् ।

१८९. उश्वनोर्गोविन्दः ।

शृणोति शृणुतः शृण्वन्ति । शृणोषि शृणुथः शृणुथ शृणोमि ।

२००. असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोरामस्य हरो वा निर्गुणे वमोः ।

२०१. करोतेस्तु नित्यं येच ।

शृण्वः शृणुवः शृण्मः शृणुमः । श्रूयते, शृणुयात्, शृणुयात्, शृणोतु,

अमृता०—१८८ श्रुव इति । श्रु श्रुवणे इत्यस्मात् शपः स्थाने श्नु भवति श्रुवः स्थाने च शृः स्यात् । “श्रुश्रवणेभ्वादी पठ्यते, ततः शपि प्राप्ते श्रुविधीयते” इति न्यासकारः । ननु नामप्रकरणे—धातोरीदृतो रियुवावित्यनेन त्रिविक्रमयोरेव इयुवौ विहितौ नतु वामनतोः इहतु ह्रस्वान्त श्रुशब्दस्य कधमुव् ? तत्राह—बाहुल्यादिति । सूत्रन्तु न शासनाधीनं, सूत्रे वेदवद् व्यवहार इति न्यायात् । बहुलशब्दस्यान्यथाभावरूपोऽर्थः स्तत्रैव निरूपित आस्ते ।

अमृता०—१८९. उश्नोरिति । तनादेः शपोऽपवाद उः, रुवादेः शपः श्नु रित्येतयोर्विकरणयोर्गोविन्दो भवति । शृणुतेत्यत्र “अपृथुः कृष्णधातुको निर्गुण” इति गोविन्दः ।

अमृता०—२००. रसंयोगेति । न संयोगः पूर्वस्य सोऽसंयोगपूर्वः; तथाभूतस्य प्रत्ययोरामस्य हरो वा स्याद् निर्गुणे वरामे मरामे च परे । शवादि विकरण संज्ञकानां प्रत्ययत्वेनाभिधानाच्च बहुलम् ।

अमृता०—२०१. करोतेस्त्विति । निर्गुण वमोः परयो स्तथा यरामे च परे डुकृञ् करणे इत्यस्मादुत्तरस्य प्रत्ययसम्बन्धिन उराभस्य नित्यं छरो भवति । असंयोगपूर्वस्येति किम्—प्राप्नुवः प्राप्नुमः ।

सन्धिनिषेधस्तदनुगतवामनश्च न स्यादित्यर्थः । प्राच्छतीति “ऋद्वये अर्” त्यनेन अर् । नामधातौ त्वित्यादेरुदाहरणं वक्ष्यते । आरदिति सत्तीत्यादिना डः । ऋद्वयान्तेत्यादिना गोविन्दः । तदेतदिति यथा भूतेशमात्रे नित्यं ड विधानमात्मपदविधानञ्चास्माभिः कृतम् । तथा काशिकादावपि । क्रमदीश्वरादतस्तु सत्तेरत्तेश्च आः मपदे विकल्पयन्ति ॥१८७॥

बाल०—श्रुवः । श्रु श्रवणे-इत्यस्य शपः स्थाने श्नु भवति, श्रुवः स्थाने शृश्च भवति । नामप्रकरणे उरामस्यैवोवादेशो विहितः, अतएवोक्तं बाहुल्यादुवादेश इति ॥१८८॥

बाल०—उश्नोः । उश्नोर्गोविन्दो भवति उर्वक्ष्यते । शृणुत इति “अपृथुः कृष्ण-धातुको निर्गुण” इति निर्गुणत्वम् ॥१८९॥

बाल०—असम् । निर्गुणवमोः परयोः असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोरामस्य हरो वा भवति ॥२००॥

बाल०—करो । निर्गुणवमोर्ध्वं च परे करोतेः प्रत्ययोरामस्य नित्यं हरो भवति । असंयोगपूर्वस्येति किम्—प्राप्नुवः प्राप्नुमः । निर्गुणेत्युपादानात् शृणोमीत्यादौ न भवति ॥२०१॥

२०२. उरामात् प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् हेर्हरः ।

शृगु शृत्रानि शृगवाव शृणवाम । शृगोत्, अश्रोषोत्; शुश्राव शृश्रुवतुः ।
क्रयादिनियमे मात्रग्रहणात् थल्यपि नेट्-शुश्रोथ । श्रूयात् श्रोता
श्रोष्यति अश्रोष्यत् ।

पु प्रसवे ।

२०३. सुस्तु धूञ्भ्य इट्सौ परपदे ।

असावीत् ।

२०४. णि-श्रि-द्रु-स्त्र-कमिभ्योऽङ् भूतेशे कर्त्तारि ।

धातोश्चतुः सनस्येयुवो-असुस्त्रुवत् । गम्लृगतौ इषुगमीतिच्छः-गच्छति,
गम्यते ।

२०५. पुषादि-दच्युतादि-लृदितो डोभूतेशे परपदे ।

अमृता०—२०२. उरामादिति । असंयोगपूर्वात् प्रत्ययस्योरामादुत्तरस्य हेर्हरो भवति । असंयोगपूर्वादिति किम्—प्राप्नुहि । प्रत्ययादुरामादिति किम्—स्तुहि । क्रयादि-
नियम इति—कृसृभृवृस्तुद्रुश्रुसृभ्य एवाधोक्षजमात्रे नेडिति नियमे मात्र ग्रहणेन थलि-
च नेडित्यर्थः ।

अमृता०—२०३. सुस्तु इति । पुप्रसवे, ष्टुञ् स्तुतौ, धूञ् कम्पने इत्येतेभ्य उत्तरे
परपदे सौपरे इङ्भवति । आदयोरेक सर्वेश्वरान्तत्वादप्राप्तेविधानम्, धूञ्ः ऋरामेत्वाद्
विकल्पितेद्वे प्राप्ते नित्यतार्थम् ।

अमृता०—२०४. णि श्रीति । ण्यन्तात्, श्रिञ् सेवायां, द्रु गतौ, कमु कान्तौ ।
इत्येतेभ्य उत्तरे कर्त्तारि वाच्ये भूतेशे अडागमो भवति । सेरपवाद एषः । असुस्त्रुवदिति—
धातोः पूर्वमत्, धातोद्विवचनमधोक्षज सन्नङ् यङ् ण्विति द्विवचनम्, नरविष्णु जनानामादि
शिष्यते, धातोश्चतुः सनस्येत्युव् । कर्त्तरीति किम्—अस्रोवि ।

अमृता०—२०५. पुषादीति । भूतेशे परपदे पुषादिभ्यो दच्युतादिभ्य लृदितश्चोत्तरे
डस्यात् । अवमपि रेरपवातः । पुषादि रयंदिवादचन्तर्गण एव गृह्यते । मनु भ्वादचन्तर्गणः

बाल०—उरा । असंयोगपूर्वात् प्रत्ययादुरामात् परस्य हेर्हरो भवति । असंयोग-
पूर्वस्येति किम्—प्राप्नुहि । क्रादिनियम इति कृ-सृ-भृ-वृ-स्तु-द्रु-श्रु-स्त्रिभ्य एवाधोक्षजमात्रे
नेडिति नियमे ॥२०२॥

बाल०—सुस्तु । ष्टुञ् स्तुतौ, पु प्रसवे, धूञ् कम्पने इत्येतेभ्य उत्तरे सौ परे परपदे
इङ् भवति ॥२०३॥

बाल०—णि श्रि । ण्यन्तात् श्रिञ् सेवायाम्, द्रु गतौ, स्त्रु गतौ, कमु कान्तौ इत्येते-
भ्यश्चोत्तरे कर्त्तारि वाच्ये भूतेशे परे अङ् भवति ॥२०४॥

पुषादिरयं विदाद्यन्तर्गणः । अगमत् अगामि । गमेस्तु वेति सेःकपिल-
त्वम्; हरिवेण्वन्तेत्यादि-अगसाताम् । कपिलत्वाभावे-अगंसाताम् ।
एवमगसत अगंसत अगथा-अगंस्थाः जगाम ।

२०६, गम हन जन खन घसामुद्धवादर्शनं कंसारि सर्वेश्वरे डं
विना ।

जग्मतुः जग्मुः जगमिथ जगन्थ ।

२०७. गमेरिट् सरामादि रामधातुके नात्मपदे ।

गमिष्यति गंस्यते । स्कन्दिर् गति शोषणयोः । इरनुबन्धान् डो वा,
अनिरामेतिमिति नस्यहरः—अस्कदत् । पक्षे अस्कान्त्सीत् ।
प्रक्रियातु चिन्त्या ।

तु प्लवन तरणयोः । तरति ।

कचाद्यन्तर्गणोवा । द्युतादि भ्वादद्यन्तर्गणएव दर्शयिष्यते । परपदे किम्—अदद्योतिष्ठ ।
अगसातामिति—ऋद्वयाद्विष्णुजनान्तेशोद्धवाच्चेति गमेरुत्तरे सेः कपिलत्वे हरि वेण्वन्ते-
त्यादिना मरामहरः । अगथा इति वामन वैष्णवाभ्यामिति सेहंरः ।

अमृता०—२०६. गमेति । डंविना कंसारि सर्वेश्वरे परे गम्लृ गतौ, हन हिंसा-
गत्योः, जनी प्रादुर्भावे दिवादिः, जन जनने जुहोत्यादिः खनुअवदारणे, इत्येपां तथा घस्लृ
अदने, अदो घस्लृ इत्यादेशस्य च उद्धारामस्यादर्शनं भवति । कंसारीति किम्—गमनम् ।

अमृता०—२०७. गमेरिति । सरामादिरामधातुके परेगम उत्तरे इट् स्यात्; आत्म-
पदे तु स न भवति । सहजानिट्त्वादप्राप्ते विधानमिदम् । सरामादीति किम्—गन्ता ।
अस्कान्त्सीदिति—विष्णुजनान्तानामनिटामिति वृष्णीन्द्रः, यादव मात्रे हरिकमलम् ।
प्रक्रिया तु चिन्त्येति—तत्र अस्कांत्सीत् अस्कांतामित्यादिषु दर्शितरूपेषु नरामस्य यद्-
विष्णुचक्रं कृतं तत्र युक्तम्, अविष्णुपदान्ते हरिवेणु विधे नित्यत्वादित्याशयः ।

बाल०—पुषादि । भूतेशपरपदे परे पुषादेर्द्युतादेशोत्तरे डो भवति । द्युतादि
भ्वादद्यन्तर्गणः । अगथा इति “वामन-वैष्वाभ्यामि” त्यादिना से हंरः ॥२०५॥

बाल०—गम । डं विना कंसारि सर्वेश्वर परे गम्लृ गतौ, हन हिंसागत्योः, जन
जनने, खनु अवदारणे इत्येतेषां घसश्च उद्धारामादर्शनं भवति । घसिति घस्लृ अदने
इत्यस्य “अदो घस्लृ भूतेश-सनोरधोक्षजे तु वे” त्यनेन विहितस्य ग्रहणमिति केचित्
घसादेशस्य च घसलृधातोरसार्वत्रिकप्रयोगत्वात् । आदेशस्यैव ग्रहणमित्यपि केचित् ।
डं विनेति किम्—अगमत् जगमिथ जगन्थेति लहजारामवतश्च तादृशादिति वेट् ॥२०६॥

बाल०—गमेः । सरामाशि रामधातुके परे गमेरुत्तरे इड् भवति, आत्मपदे च न
भवति । अस्कान्त्सीत् इति विष्णुजनान्तानामनिटां वृष्णीन्द्रः सौ परपदे इत्यनेन वृष्णीन्द्रः

२०८. ऋरामस्येर् कंसारौ ।

धातो रवइति त्रिविक्रमः—तीर्यते । अतारीत् अतारि ।

२०९. ऋराम वृभ्य इट् स्त्रिविक्रमो वा नतु परपद सौ कामपाला
धोक्षजयोश्च ।

२१०. इण्वदितो न त्रिविक्रमः ।

अतरिषाताम् अतरीषाताम्, अतारिषाताम् । ऋराम वृ सत्सङ्गाद्यृद-
न्तेभ्य इति पक्षे नेट्—अतीर्षाताम् अतीर्ष्वम् । ततार । सत्सङ्गावच-
दन्तस्येति गोविन्दः, एत्व नरादर्शनेतेरतुः । तीर्यात्;तरिषीष्ट,तारिषीष्ट ।
तरिषीढ्वम् तरिषीध्वम् तारिषीढ्वम् तारिषीध्वम् तीषीढ्वम् ।

अमृता०—२०८. ऋरामस्येति । कंसारौ प्रत्यये परे ऋरामस्य स्थाने इर् इत्यादि-
श्यते । ऋरामस्येति किम्—कृ—क्रियते ।

अमृता०—२०९. ऋरामेति । ऋरामान्तात्, वृञ् वरणे, वृङ् संभक्तौ इत्येताभ्यां च
परस्य इट्स्त्रिविक्रमो वा भवति । परपदे सौ परे, काम कामपालाधोक्षजयोरुभयपदे च
हरे इट् त्रिविक्रमो न स्यात् सवंत्र नेट् य-सर्वेश्वरयोरिति तदितर प्रत्ययेषु हीढः
प्रवृत्तिर्ज्ञेया ।

अमृता०—२१०. इण्वदिति । मुगमम् । अतीर्ष्वमिति—अनिट् पक्षे ऋद्वयाद्विष्णु-
जनान्तेषोद्धवाच्चेति सेःकपिलत्वात् ऋरामस्येर्, सस्य हरः, ईश्वरेति धस्य ङः, इरामस्य
त्रिविक्रमश्च । एत्वनरादर्शने इति तृफलभ जत्रपामित्यादिनेति शेषः । एवं तेरिथ तेरिषे
इत्यत्रापि इटो न दीर्घता, अधोक्षजसामान्ये निषेधात् । तीर्षीष्टेति—ऋरामवृसत्सङ्गाद्यृदा
न्तेभ्य इति वेट्त्वेनानिट् पक्षे रूपम् । ऋद्वयादित्यादिना कपिलः, ततः ऋरामस्येर्
त्रिविक्रमश्च ।

ढःनेति काश्चिदिति—कश्चित् यलाय इत्यर्थः । ईश्वरेत्वादि लक्षणे हरिमित्रहका-
राभ्यां ढत्वं न मन्यते । तथाहि तत् सूत्रमूनाभ्यन्ताद्धातो राशीरदचतनी परोक्षासु धो ढः ॥
इति ४२६ । नामी ईश्वर संतुक्ः । सूत्रे नामी मात्रग्रहणात् हरिमित्रहरोमेभ्यो धस्य ढत्वं
न प्राप्नोतीति सुतरां प्रतीयते । कुत्र चित्तु हस्तलिखित पुस्तके—तरिषीढ्वमित्यारभ्यो
नेति कश्चिदित्यादिना निषेधः ।

यादवमात्रे हरिकमलम् । प्रक्रिया तु चिन्त्येति तस्मात् प्रक्रियायां नैवं मतमिति
बोद्धव्यम् ॥२०७॥

बाल०—ऋराम । कंसारौ परे ऋरामस्य स्थाने इर् भवति ॥२०८॥

बाल०—ऋराम । ऋराम-वृभ्य परस्य इट्स्त्रिविक्रमो वा भवति, परपदे सौ
कामपाले अधोक्षजे च परे न भवति । वृ इति वृ ङ् संभक्तौ, वृञ् वरणे द्वयोरेव ग्रहणम्
अतो बहुवचनमुपन्यस्तं द्विवचनोपन्यासेऽपि असङ्गतिर्न स्यात् ॥२०९॥

ईश्वरेति ढः नेति कश्चित् । तरिता तरीता तारिता ।
 ह भये । गोविन्दारामत्वान्नैत्वादि-ददरतुः ददरिथ ।
 षन्ज सङ्गे ।

२११. दन्श रन्ज षन्ज स्वन्जां नस्य हरःशपि ।

सजति सज्यते । अभाङ्क्षीत् अभाङ्क्षताम् । ससञ्जतुः । दृशिर् प्रेक्षणे ।
 इरामस्य केवल ग्रहणान्नात्र नुमः अत्र तु धातोरन्त इरिति पृथगेव हींद्
 विधानम् । पश्यति दृश्यते । इरनुबन्धान् डो वा, ऋद्वयान्तदृश्यो
 गोविन्दो डे-अदर्थत् । सिपक्षे-

२१२. सृसि दृशोरमकपिल वैष्णवे ।

मइस्, ऋद्वयं रः, वृष्णीन्द्रः, छशोरित्यादिना षत्वं, षढोः, कः से-
 अद्राक्षीत् अद्राष्टाम् । भावे अदर्शि । ऋद्वयाद् विष्णुजनान्तेशोद्धवा-
 च्चेति सेः कपिलत्वात्-अदृक्षाताम्, आदर्शयिषायाम् । ददर्श; सृजि

अमृता०—२११. दन्शेति । दन्श दंशने, रन्ज रागे, षन्ज संगे, स्वन्ज परिष्वगे,
 इत्येतेषां शपि परे नस्य हरो भवति । नरामहराप्राप्ते विधानमिदम् । सज्यत इति-अनि-
 रामेतां विष्णुजनान्तानामिति नरामहरः । इरामस्येति इरामेद्धोतो नुमित्यत्र केवलैरामस्य-
 ग्रहणाद्धेतो रत्र दृशधातौ न हि नुमः प्रवृत्तिरित्यर्थः । यतो ररामसाहित्येन इरामस्य केवल-
 त्वाभावाद् द्व्यक्षरधातोरन्तः पूर्वश्च सर्वेश्वर इदित्यनेनाप्राप्ते “धातोरन्त इरित्” इत्यनेन
 पृथक् तद्विधानं कृतम् ।

अमृता०—२१२ सृजीति । अकपिलश्चासौ वैष्णवश्चेति-अकपिल वैष्णवः, तस्मिन् परे
 सृज विसर्गे, दृशिर् प्रेक्षणे इत्येतयो रमागमो भवति । ऋरामो द्ववसहजानिदोऽमृवेति
 विकल्पे प्राप्ते नित्यतार्थमिदम् । गोविन्द स्थाने अम आविर्भावादयं गोविन्दापवादक एव ।

बाल०—इण्वा । इण्वदिट्स्तिविक्रमो न भवति । एत्व-नरादर्शनं इति तु फल भज-
 त्रयामित्यादिनेति शेषः । नैत्वादीति शशुदद वरामादीना निषेधः ॥२१०॥

बाल०—दन्श । दन्श दंशने, रञ्ज रागे, षञ्ज सङ्गे, ष्वन्ज परिस्वङ्गे इत्येतेषां
 शपि परे नस्य हरो भवति । सज्यत इति “अनिरामेतामि” त्यादिना नस्य हरः । इराम-
 स्येति इरामेद्धातोर्नुमित्यत्र इरामस्य केवलग्रहणात् केवलस्यैरास्य ग्रहणात् । पृथगेव
 हीद्विधानमिति तेन दृशप्रभृतीनाम् इरनुबन्धत्वेन । तु नदि प्रभृतीनान्तु दुभागेऽपि पृथगिति
 न निश्चिन्मः अथोवा स्कन्दिरित्यत्र नरामस्य विद्यमानत्वेन नुमः प्रयोजानाभावात्प्रोक्तमत्र
 तु पूर्वं नरामाभावेन नुमः संभावनयात्रैव सर्वं विवृतमिति । ऋद्वयान्त दृश्योर्ङे इति बहुषु
 पुस्तकेषु दृश्यते तत्तु लिपिकरप्रमादकृतम् । “ऋद्वयान्त दृश्योर्ङोविन्दो ” डे इति
 बोद्धव्यम् ॥२११॥

बाल०—सृजि । अकपिलश्चासौ वैष्णवश्च तस्मिन् परे सृज विसर्गे, दृशिर् प्रेक्षणे

दृशिभ्याञ्चेति थलि वेट्-ददर्शित्य दद्रष्ट । दृश्यात् दृक्षणी दार्शिणी ।

द्रष्टा द्रक्ष्यति अद्रक्षत् । दन्श दंशने दशति ।

कित् निवासे रोगापनयने च ।

२१३. गुप् तिज् किद्भ्यः सन् ।

गुपोवधश्च निन्दायां क्षमायां सन् भवेत्तिजः ।

सन्देहे रुक् प्रतीकारे कितो मानो विचारणे ॥

२१४. नेट् स्वार्थे सनि ।

२१५. ईशसमीमाद् विष्णुजनाद् निट् सन् कपिलः ।

२१६. ईशाच्च ।

धातो द्विवचनम् । सनादद्यन्ताश्च धातचः । पूर्वधातु वत् सनः परप-
दादि,—विकित् सति धर्मम्, चिकित्सति रोगिणम् । ऋत धृणायां
सौत्र धातुः ।

अमृता०—२१३. गुप्ति । गुप् गोपनकुत्सनयोः, तिज निशाने क्षमायाञ्च, कित्
निवासे रोगापनयने चेत्येतेभ्य उत्तरेऽर्थविशेषे सन् भवति । तच्च विशेषार्थं विवृणोति—
गुपोवधश्चेति पद्येन । रुक्प्रतीकारे रोगापनयन इत्यर्थः । गुहो जुगुप्सये, तिजः तितिक्षते
वक्ष्येते । तेन गोपनार्थे गुप्, निशानार्थे तिजः, निवासान्ते कितः सन्न भवतीत्यातातम् । तत्र
तत्र तु गोप तेजते, संकेतयतीति ज्ञेयम् । वधो मानश्च सन्विधान सूत्रं वक्ष्यते ।

अमृता०—२१४. नेडिति । धातोः स्वार्थे विहिते सनि इट् न भवति । इच्छार्थे सन्
प्रायः स्यात्, तत्र तु भवत्येव इट्; इह धातोर्निजार्थेण सनो विधानान्तेट् इत्यर्थः ।
इच्छार्थे—जिगमिषतीत्यादि दर्शयिष्यते ।

अमृता०—२१५. ईशेति । ईशसमीपस्थाद् विष्णुजनादुत्तरे अनिट् सन् कपिलो
भवति । अत्रानिट् सन्निति स्वार्थे अस्वार्थे वेति न नियमः । अतः कपिलत्वलघूद्वयस्येति
कित् इरामस्य नगोविन्द इत्यर्थः । अनिट् सन्निति किम्—दिदेविषति ।

अमृता०—२१६. ईशाच्चेति । सुगभम् । अनिट् सन्नित्येव—बुभूषति । अन्यथा
भवत्येव गोविन्दः—चि करिषतीत्यादौ । पूर्वं धातु वदिति—पूर्वधातोः परपदित्वे सनश्च
इत्येतयोस्म भवति । कपिलत्वादिति 'ऋद्वयाद्विष्णुजान्तेशोद्धवाच्चे' त्यादिना कपिलत्वम् ।
कितेति रोगापनयन इत्यनन्तरं संशय इत्यपि ज्ञेयं, चिकित्सतीत्यादौ स्वार्थं सनि इडि
निषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥२१२॥

बाल०—गुप्तिज । गुप् गोपन-कुत्सनयोः, तिज निशाने क्षमायाञ्च, कित् निवासे
रोगापनयने च इत्येतेभ्यः उत्तरे सन् भवति । गुपोवधश्चेति रुक् प्रतीकारे । रोगप्रतीकारे ।
वधो मानश्च । सन्विधानलक्षण वक्ष्यते ॥२१३॥

बाल०—नेट् । स्वार्थे विहिते सनि परे इड् न भवति ॥२१४॥

२१७. सर्वे सौत्राः परपदिनः ।

२१८. ऋतेरीयङ् ।

ङित्त्वादात्मपदम्—ऋतीयते । कर्मणि—ऋतीयते । आय ईयङ्—ऋतीया-
मास आनर्त्त । ऋरामैकदेशौ ररामोऽपि नुङ्विधिप्रति विष्णुजनो
मन्तव्यः—आनृतनुः । संज्ञा तावत् द्विविधा—पूर्वा अवराच । अवरा तु
द्विविधा—पूर्वस्याविशेषरूपा उपमर्दकरूपा च । तत्राश्रुता विशेषरूपा ।
यथा सर्वेश्वरादे दंशावतारादिः । श्रुतातूपमर्दिका । यथाभूवादचादौ श्रुता
सनादचन्तादे नामित्वादचुपमर्दिका धातुत्वादि रितिज्ञेयम् ।
तद्वदिहापीति ।

परपदित्वम्, तथा तस्यात्मपदित्वे सनश्वात्मपदित्वम् । एवं तस्योभयपदित्वे सनश्चोभय-
पदित्वं मन्तव्यम् । अत्र सर्वत्र सन इति सनन्तधातोः परपदादिकं ज्ञेयम् । सनाद्यन्ताश्च
धातव इति—सनादिप्रत्यया अन्ते येषां धातूनां ते सनाद्यन्ताः, प्रकृति प्रत्ययसमुदाया एव
धातुसंज्ञकाः स्युरित्यर्थः । सनादीति आदि पदेन कचन् काम्यादे रीयङादेश्च ग्रहणामिति
नामधातौ वक्ष्यते ।

विचिकित्सति धर्ममिति—धर्मोऽस्ति न देति सन्देहविषयं करोतीत्यर्थः । अत्र
कितधातोरेव सन्देहार्थो विद्यते, उपेन्द्रस्तु तदर्थमेव द्योतयतीति ज्ञेयम् । सौत्रधातुरिति—
सूत्रे भवः सौत्रः, सूत्रे एव दृश्यते नतु धातुगणे इत्यर्थः ।

अमृता०—२१७. सर्व इति । सूत्रे मात्रलब्धाः सर्व सौत्र धातवः पर पदिन एवस्यु
रिति नियमः न कदापि आत्म पदिनो दृश्यन्त इत्यर्थः ।

अमृता०—२१८. ऋतेरिति । ऋतधातोस्तरे ईयङ् प्रत्ययो भवति । ङित्त्वादात्म-
पदमिति—ननु यदि ऋतेरात्मपदे एव प्रयोग स्तर्हि सौत्रत्वात् परपदित्व विधाने का सार्थ-
कता? उच्यते—कृष्णधातुकेऽनर्नकत्वेऽपि रामधातुके हि विद्यते सार्थकता । यथा—आय
ईयङित्यादिआ राम धातुके ईयङो विकल्पत्वात् पक्षे पर पदेऽपि भवन्ति प्रयोगाः—आन-
र्त्तत्यादतः ।

बाल०—ईश । ईशसमीपवर्त्तिनो विष्णुजनादुत्तरोऽनिट् सन् कपिलो भवति ॥२१५॥

बाल०—ईशा । ईशाच्च परोऽनिट् सन् कपिलो भवति ॥ पूर्व । सनान्तादुत्तरे
पूर्वधातुवत् पस्पदादि भवति । सन्विधानात् पूर्वं यस्य परपदित्वं, सन्विधानेऽपि तस्य
परपदित्वमेव यस्यात्मपदित्वं तस्यात्मपदित्वमेवेत्यर्थः । विचिकित्सति धर्ममिति अस्ति
नवेति सन्देहविषयं करोतीत्यर्थः । विपूर्वस्य चिकित्सधातोः सन्देहार्थत्वेनाकर्मकत्वाद्वर्म
इति सप्तभ्यन्तपाठस्तु सभ्यः रोगिणमित्यत्र रोगमिति वा पाठः । चिकित्सतीत्युक्ते रोगं
प्रतिकरोतीत्यर्थो लभ्यत एव, तथापि देवं जयतीत्यादिवत् रोगं चिकित्सतीत्यादि
प्रयुज्यते । सर्व इति । सर्वे सौत्रा धातवः परपदिनो भवन्ति आत्मपदविधानलक्षणाभावा-

एजृ कम्पने । एजति, प्रेजति । एजाश्चकर ।

इति परपद प्रक्रिया ॥

आनर्त्तेति—गोविन्दे कृते ऋरामस्य द्विवचने नरऋरामस्तारामः, ततो नरादेगरामस्य त्रिविक्रमस्तमान्नुङ् । अत्र रेफ तरामयोः सद्भावेन धातो द्विविष्णुजनत्वमिति नुट् ।

ननु आनृततुरित्त्र द्विविष्णु जनधातु परत्वाभावत् कथं नुङ् विधीयते? तत्र सिद्धान्तयति—ऋरामैस देश इति । कथं ननु च ऋरामस्य सर्वेश्वरसंज्ञा हि निर्णीता प्राक्, इह तु नः कथमस्य विष्णुजनत्वमिति दिश्यत इति चेत्? तत्र संज्ञा भेद प्रकार दर्शनेन तदेवोपपादयति—संज्ञेति । उपमर्दकरूपा बाधकरूपा । अश्रुतेति—पूर्वं मन्यत्र वा न श्रुतेत्यर्थः ।

तद् वदिहापीति—यथा भूसनन्तादद्या धावत इति प्रथमम् श्रुता सनन्तादेर्धातुसंज्ञा, सा तु अवरा नामत्ववाधिकाः, तणा प्रथमम् श्रुता ऋरामस्य सर्वेश्वरसंज्ञा, सात्र केवल सर्वेश्वरत्वोपमर्दिका विष्णु जन संज्ञेत्यर्थः ।

प्रेजतीति—उपेन्द्राद्वयहर एओरामयो रिस्यरामहरः । एजाश्चकारेति—ऋञ्छवजितगुर्वीश्वरादेरिति—आम्, कृत्रोऽनुप्रयोगश्च ।

इति श्रीहरिनामामृते व्याकरणे—अमृतास्वादिनी टीकायां भवादौ पर पद प्रक्रिया व्याख्याता ।

दिति भावः ॥२१६-२१७॥

बाल०—ऋते । ऋतेरुत्तरे ईयङ् भवति । आय ईयङिति आय इयङ् कर्मेणिङ् च रामधातुके वेति लक्षणम् । आनर्त्तेति गोविन्दः ऋरामस्य द्विवचनं, नरऋरामस्तारामः, नरादेररामस्य त्रिविक्रमः, तस्मान्नुङ् द्विविष्णुजने धातौ । ननु आनृततुरित्यत्र द्विविष्णुजनधातुपरत्वाभावत् कथं नुट् तत्राह,—ऋरामैकदेश इति । संज्ञेति पूर्वां पूर्वोक्ता अवरा, पूर्वस्य संज्ञा विशेषस्य इत्यर्थो न मनोरमोऽतः पूर्वस्येत्यत्र पूर्वस्या इति पाठः सभ्यः, संज्ञाया एव वाच्यत्वात् उपमर्दकरूपा बाधकरूपा । अश्रुतेति अन्यत्रेति शेषः । यथेति सर्वेश्वरादेरित्यादि शब्देन विष्णुजनादेर्ग्रहणम् । दशावतारादिरित्यादि शब्देन बलोदेर्ग्रहणम् । श्रुतेति अन्यत्रेति शेषः । उपमर्दिकामाह—यथा भूवाद्येति भूसनन्ताद्याश्चधातव इत्यत्र भूवाद्याः दशगण प्रपठिता धातव इत्यनेन भूवाद्यनामादौ प्रथमतः संज्ञोल्लेखे सनान्ताद्याश्चेत्यनेन सनाद्यन्तादे र्यां श्रुता नामत्यादी सा तूपमर्दिका बाधकाऽवरा संज्ञा धात्वादेरिति । नामत्वादीत्यत्र इरामादतयथांदोप् इत्यनेन ईप् सिद्धासन द्यान्तादेरित्यत्रापि शब्देनान्तर्गणादेर्ग्रहणम् यथा—दिवादेरन्तर्गणः पुषादिः एवं यथा—सम्भवादिशब्दार्थमनुसन्धेयम् । धात्वादेरिति षष्ठ्यन्तः पाठः सभ्यः । यद्वा केचित् शब्दा विशेषणत्वेऽपि स्वलिङ्गं न त्यजतीति देरिति षष्ठ्यन्तः पाठः सभ्यः । यद्वा केचित् शब्दा विशेषणत्वेऽपि स्वलिङ्गं न त्यजतीति स्वीकारेण धात्वादिरिति संज्ञाया विशेषणं वा । तद्वदिति अत्र करामादौ श्रुता ऋरामस्य सर्वेश्वरत्वोपमर्दिका विष्णुजनसंज्ञा अथवा इहेत्यत्र इह परपदोऽपि पूर्वभूवादिधातूनाम् विशेषरूपा सूत्रधातुसंज्ञा इत्यपीत्यर्थः प्रेजतीति “उपेन्द्राद्वय हर ए-ओरामयो रिनेधौ विने” त्यनेन अरामहरः ॥२१८॥

॥ इति परपदप्रक्रिया ॥